

Raximqulova Maxbuba Baxronovna

**MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA
INKLYUZIV TA'LIMNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK
XUSUSIYATLARI**

UDK: 376. (1,2,3,4)

KBK 74.202

Raximqulova M.B. Maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Uslubiy qo'llanma – Samarqand: “Bilig-ilmiy faoliyat” nashriyoti, 2024. – 72 bet.

Muharrir:

N.Shodiyev – O'zbekiston-Finlyandiya Pedagogika instituti professori, pedagogika fanlari doktori

Taqrizchilar:

I.Yu.Madatov – Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali o'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori Phd, dotsent.

M.ZNigmatova – Samarqand viloyati viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi Maktabgacha boshlang'ich maxsus ta'lim metodikalari kafedrasi katta o'qituvchisi

ISBN: 978-9910-9531-2-5

© “Bilig-ilmiy faoliyat” nashriyoti

© Raximqulova M.B.

SO‘Z BOSHI

Ta’lim sohasidagi islohotlar mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, globallashtirish, barcha tarmoqlarni axborotlashtirish, jarayonga innovatsion texnologiyalarni jadal joriy qilish, o’qitish tizimining uzluksiz va uzviy bo’lishini, tom ma’noda o’qituvchilarni kasbiy rivojlantirish jarayoniga ham bevosita taalluqlidir.

Ma’lumki, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik maqsadlaridan biri mavjud muammolarni hal qilish orqali inson kapitalini uzoq muddatli yuksaltirishdir. Bunda yuqori malakali mutaxassislariga bo’lgan ehtiyoj ta’lim tizimini takomillashtirish, bitiruvchilarga o’z imkoniyatlarini namoyon qilish, nostandart echimlar taklif eta oladigan darajada tafakkur qilishga qodirlikni ta’minlaydigan muhit yaratish asosida qondirilishi mumkin bo’ladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning zahirida inson manfaatlariga ustuvorlik berilgan bo’lib, yuz berayotgan o’zgarishlarni o’z hayotida his etishlari uchun salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimiga qaratilayotgan e’tibor, xususan, maktabgacha ta’lim, umumiy o’rta ta’lim, professional va oliy ta’lim sohasidagi islohotlarni alohida e’tirof etish lozim.

Yosh avlodga sifatli ta’lim berish masalasi hozirgi kunda mamlakatimizning «Inson qadri uchun» degan ustuvor tamoyilga asoslangan strategiyasida ham muhim siyosiy komponentlar qatoriga kiritilgan. Prezident Sh.Mirziyoyev inson qadri tushunchasini izohlar ekan, «Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni, malakali tibbiy xizmat ko’rsatish, sifatli ta’lim, ijtimoiy himoya tizimi, sog’lom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz»¹ deb ta’kidlaydi.

Respublikamizda inklyuziv ta’limni takomillashtirish masalasi hukumatimizning ko’plab hujjatlarida, jumladan, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning nutqlarida, ma’ruza va chiqishlarida, farmon va qarorlarida o’zining munosib aksini topgan.

---

¹ Mirziyoyev Sh. Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo’lini qat’iy davom ettiramiz // «Xalq so’zi» gazetasi, 2021 yil 7 noyabr, №238 (8018)

Xususan, imkoniyati cheklangan yoshlarga ta'lim berish sifatini oshirish hamda maqsadida turli ixtisoslik va yo'nalishlardagi bosma va audiokitoblarga bo'lgan ehtiyoj har olti oyda o'rganilib, shu asosda adabiyotlar ro'yxati shakllantirib borish, oliy ta'lim muassasalarining tegishli ixtisoslik va yo'nalishlari bo'yicha fanlardan audiomateriallar va Brayl alifbosi asosidagi adabiyotlarni chop etish tizimi yo'lga qo'yish bo'yicha qator vazifalar belgilab berilmoqda.

Lekin bu borada yetarlicha kamchiliklar mavjud. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida bu boradagi asosiy muammolar qayd etilgan:

- alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar o'qitiladigan ayrim ta'lim muassasalarida ular uchun to'siqsiz muhit va imkoniyatlar yaratilmagan;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalari zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitishga mo'ljallangan uskuna va jihozlar bilan to'liq ta'minlanmagan;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv ta'lim tizimining mazmun-mohiyati haqida jamoatchilik o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borish yo'lga qo'yilmagani natijasida ota-onalar alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan farzandlarini umumta'lim muassasalarida o'qitishi mumkinligi haqida yetarli ma'lumotga ega emas;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb qilish bilan bog'liq muammolarni hal etish masalalariga mahalliy ijro hokimiyati organlari tomonidan yetarli e'tibor qaratilmayapti;

pedagogika yo'nalishidagi OTMlar o'quv dasturlariga inklyuziv ta'lim berish metodikasiga oid fanlar kiritilmagan;

- pedagogika va metodika fanlariga oid darsliklarda inklyuziv ta'lim dasturlari kiritilmagani, shuningdek, bo'lajak pedagoglarning alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar jalb qilingan ta'lim

muassasalarida amaliyot o'tamayotgani ularning kasbiy tayyorgarlik sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ushbu muammolarning yechimi bevosita oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'limning pedagogik psixologik qonuniyatlari, inklyuziv ta'limning mazmuni va tamoyillariga oid bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish zaruriyatiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida ta'lim muassasalarining texnik jihozlanishini hamda bo'lajak o'qituvchilar uchun ularning nogironligi bo'lgan shaxslar bilan o'zaro munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus o'quv kurslarini joriy qilish hamda ularning didaktik va metodik ta'minotini ishlab chiqishni taqozo etadi.

I BOB. MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV TA'LIM MAZMUNI

1.1 Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim

Yurtimizda keng dunyoqarashga ega barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishda ijtimoiy himoyaga muhtoj, maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning sog'lom tengdoshlari bilan teng sharoitlarda o'qishini, ular bilan o'zaro do'stona munosabatda bo'lishini hamda jamiyatga ijtimoiy moslashuvini yengillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada maktabgacha ta'lim muassasalarida olib borilgan tadqiqotlar davomida sog'lom bolalar bilan birga tayanch-harakat a'zolarida va nutqida nuqsoni mavjud, zaif eshituvchi va zaif ko'ruvchi bolalar ham tarbiyalanayotganiga guvoh bo'ldik. Ayni paytda fikrlashi va o'zini tutishi jihatidan bolalar orasida deyarli tafovut sezilmaydi. Ba'zida jismoniy nuqsoni bor bolalar ham turli mashg'ulot va o'yinlar jaryonida o'zidagi kamchilikni unutib yuboradi.

Bu ularning ongida moslashuv hissi paydo bo'layotganini ko'rsatadi. L.S.Vigotskiy bola shaxsi ruhiy dunyosi rivoji va taraqqiyotida muomalaning ahamiyati borasida: «Bola shaxsiy faolligi namoyon bo'lishining asosiy yo'li kattalar bilan muomalasi hisoblanadi. Uning tashqi olamga munosabati hamisha boshqa odam orqali munosabat bildirishdir» deb ta'kidlaydi. Tadqiqot davomida imkoniyati cheklangan bolalar sog'lom tengdoshlari bilan birga o'ynab, mashg'ulotlarda qatnashmoqda va o'z-o'ziga xizmat qilishni o'rganmoqda. Eng asosiysi, defektolog, tarbiyachi, shifokor va psixologlarning doimiy nazorati, maxsus mashg'ulotlar, tibbiy muolajalar yordamida ular sog'lom bolalar kabi jamoaga qo'shilib, ijtimoiy moslashuvi tezlashmoqda. Inklyuziv ta'lim tarbiyalanuvchilari didaktik va harakatli, syujetli-rolli o'yinlarda, ommaviy tadbirlarda, sport musobaqalarida topshiriqlarni sog'lom tengdoshlaridek bajarishga intilayaptilar. Bu ham inklyuziv ta'limning yuksak samarasidir.

Muassasada bu boradagi ishlarni yanada takomillashtirish uchun ota-onalar, mahalla faollari, psixologlar va boshqa mutaxassislar

ishtirokida ochiq eshiklar kuni, davra suhbatlari, treninglar o'tkazish muntazam yo'lga qo'yilgan. Inklyuziv ta'limning bog'chalardan boshlab yo'lga qo'yilgani muhim ahamiyatga ega. Bu umumta'lim maktablarida tahsil olishda aqliy va jismoniy nuqsoni bor bolalarda tengdoshlari qatori darslarni o'z vaqtida o'zlashtirish, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish ko'nikmasini shakllantirishga ko'maklashmoqda. Sinfdozlari bilan do'stona munosabatda voyaga yetayotgan bolalar darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishga erishmoqdalar. Maxsus mashqlar hamda qo'shimcha mashg'ulotlar samarasida xotirasi yoki eshitish qobiliyati zaif tarbiyalanuvchilarda sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. Ayni vaqtda, uyda ta'lim oluvchi maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni belgilangan muddatlarda umumiy dars mashg'ulotlariga jalb qilish mo'ljallanmoqda. Inklyuziv ta'lim muhitida nuqsonli bolalarning zaif jihatlari hisobga olgan holda, qobiliyatiga qarab mashg'ulotlar olib boriladi. Shunda bolaning jamoada ishlay bilish, ishni hamkorlikda rejalashtirish, faoliyat mazmunini boyitish, madaniy-gigiyenik ko'nikmalarni o'zlashtirish kabi ijtimoiy moslashuvi ham tezlashadi. Undan yana fikrlash ko'nikmasi, kattalar hamda sinfdosh o'rtoqlarini tushunish, ular bilan hamkorlik qilish ham talab etiladi. Shuning uchun bolaning maktabga qadam qo'yayotganida nechog'li bilimga egaligi emas, balki uning yangi bilimlarni egallashga tayyorgarligi, atrof-olamga moslashish ko'nikmasi, voqea-hodisani mustaqil ravishda tahlil etishi va harakat qilishi muhimroq hisoblanadi. Bolani biror narsaga o'rgatishgina emas, unda o'z kuchiga ishonchni orttirish, o'z g'oyasini himoya qilish, mustaqil ravishda bir qarorga kelish ko'nikmasini shakllantirish ham muhimdir.

Eng muhimi, imkoniyati cheklangan bolalar jamiyatning teng a'zosi ekanliklarini his qilib yashaydilar. 6-7 yoshli bolaning maktab ta'limiga tayyorgarligini aniqlashda maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim tarbiyasi bilan shug'ullanuvchilar asosiy shart hisoblanmish – bolaning maktabga tayyorgarligi maktabgacha va maktab davridagi hayot tarzi hamda faoliyati uchun ko'priik vazifasini o'tashini, oila yoki bog'chadagi ta'lim-tarbiya sharoitlaridan maktab ta'limiga ko'ngildagidek

o'tkazishni ta'minlash zarurligini hisobga olishlari lozim. Maktabgacha yoshdagi bolaning maktab ta'limiga o'tishi hamisha uning hayoti, axloqi, qiziqishi va munosabatlarida ancha jiddiy tub o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolani bog'chada yoki uydayoq maktab ta'limiga tayyorlash, uni juda qiyin bo'lmagan bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish kerak bo'ladi. Bunday tanishtiruv moslashuv davrining jiddiy qiyinchiliklaridan xalos bo'lishga yordam beradi.

Yetakchi mutaxassislarning fikriga ko'ra maktabga tayyorgarlik tushunchasi bolani maktabga tayyorlashning quyidagi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi: jismoniy, ruhiy, aqliy va maxsus tayyorgarlik kabi. Jismoniy tayyorgarlik bolaning sog'lomligi, harakat ko'nikmalari va sifati, qo'l mushaklari va ko'rish-motor muvofiqligi rivojlanganligi bilan izohlanadi. Rivojlanmaganlikning asosiy belgilari o'ziga xos jismoniy rivojlanishning alohida jihatlarida ko'rinadi. Masalan, suyak tuzilishida, past bo'yli bolalarda o'z yoshiga ko'ra tana, bo'y va og'irlikdagi nomutanosiblik, tanadagi muvozanat buzilishlari, yurak-qon tomir tizimidagi fiziologik yetishmovchiliklar, tez toliqishlar, jismoniy yuklamalarni bajarishdagi imkoniyatlarning pastligi shular jumlasiga kiradi.

Jismoniy tayyorgarligini aniqlash uchun yoshga mos bo'lishi lozim bo'lgan bo'y, vazn, bosh, ko'krak aylanasi me'yoriy ko'rsatkichlari hamda qo'l mushaklari va asosiy harakatlari rivojlanmaganligini aniqlash usullari berilgan. Kasalliklar va ularga moyillik bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruvlarga kelsak, ular yashash joyidagi bolalar poliklinikalarida tor mutaxassis shifokorlar guruhi tomonidan olib boriladi. Ruhiy tayyorgarligi, atrof-muhitga, kattalarga, tengdoshlariga, o'ziga, o'simliklar jonivorlar dunyosiga, tabiiy hodisalarga, insonlar yaratuvchiligiga munosabatida yuzaga keladigan shaxsiy madaniyatning shakllanganligini nazarda tutadi. Eng muhimi, bola ongida qanday umumiy axloqiy tamoyilning mustahkamlanganligi u tomonidan ijtimoiy axloq me'yorlari va umuminsoniy qadriyatlarining tan olinganligi «nima yomonu nima yaxshi»ligini anglaganidir. Ruhiy

tayyorgarlikda eng muhim jihat «bolaning ichki pozitsiyasi» shakllanganligidir yoki «motivasion tayyorgarlik», ya'ni tarbiyalanuvchining kattalar va tengdoshlari bilan muomalada bo'lishiga, topshiriqni bajarishiga, tengdoshiga yordam berishiga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq sabablarga ko'ra maktabga borish istagini uyg'otish lozim.

Bola shaxsining rivojlanishi ko'pincha oiladagi tarbiyaga bog'liqdir. Tortinchoq, qo'rqqoq bolalar ko'proq qat'iy nazoratda ushlab turiladigan, bola tashabbusi bo'g'iladigan oilalarda bo'ladi va oxir-oqibatda u faqatgina kattalar yoki birovning ruxsati bilan harakat qiladigan bo'lib qoladi. Bolani maqtaydigan, noo'rin siylaydigan oilalarda ular ko'pincha boshqarilmaydigan, haddan tashqari faol, kattalar va tengdoshlari bilan muomala qilishni bilmaydigan, aniq asoslar unda bo'lmasa-da, buyruq berishga va yetakchi bo'lishga intiladigan bo'lishadi.

- Bola o'z holiga qo'yib qo'yilgan, nazoratsiz, unga nisbatan befarqlik hukmron bo'lgan oilada voyaga yetayotgan bo'lsa, uning fe'l-atvorida hissiy ojizlik, g'amginlik, ser-zardalik, jangarilik, qat'iyatsizlik kabi salbiy alomatlar paydo bo'la boshlaydi.

- Aqliy tayyorgarlik obrazli va mantiqiy fikrlash, tasavvurning, odamiylikning, bilimga qiziqishning, mustaqillikning, o'z-o'zini nazorat qilishga va boshqarishga imkoniyatning shakllanganligi hamda o'quv faoliyatini kuzatish, eslab qolish, umumlashtirish, solishtirishni bilish kabilarni o'z ichiga oladi.

- Xotira aqliy rivojlanishning bir ko'rsatkichi sifatida yaxshi eslab qolsa - «eshitish», qachonki bola eshitgan va ko'rganlarining asosiy mazmunini aytib bersa - «mazmunini eslab qolish» kabi turlarga bo'linadi. Ko'rib, eshitib, eslab qolish xotirasini rivojlantirish uchun mashq qildirish befoyda, chunki u har kimga tabiatan berilgan. Mazmunni eslab qolish xotirasini yaxshilash uchun esa albatta, mashq qildirish kerak.

1.2 Inklyuziv ta'limni psixologik qo'llab-quvvatlash

Inklyuziv ta'lim - bu umumta'lim (ommaviy) maktablarda sog'lom tarbiyalanuvchilar bilan alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni birga uyg'unlashgan tarzda o'qitish jarayonidir. Inklyuziv ta'lim bolalarga nisbatan har qanday kamsitishni istisno qiluvchi, barchaga teng munosabatda bo'lishni ta'minlovchi, hamda alohida ta'limga ehtiyojli bolalar uchun alohida shart-sharoitlar yaratuvchi ta'limdir. Tajriba shuni ko'rsatadiki (2021-2022 o'quv yilida tajriba-sinov tariqasida tashkil etilgan umumta'lim maktablaridagi) inklyuziv sinflardagi, ba'zi sog'lom bolalar ota-onalari o'z farzandlarini alohida ta'lim ehtiyojli tarbiyalanuvchi bilan birga ta'lim olishini istamay boshqa sinf yoki maktabga olib ketdilar. Siz tushunishingiz kerakki, bolalar muvaffaqiyatsizlikka uchramaydi, balki bolalar orasida do'stona muhitni yaratadi, kamsitmaslik, bag'rikenglik va bir-biriga yordam berish xissini uyg'otadi.

Inklyuziv yondashuvlar bu bolalarni o'rganish va muvaffaqiyatga erishishda qo'llab-quvvatlaydi, ularga yaxshi hayot uchun imkoniyatlar beradi. Inklyuziv ta'limni psixologik qo'llab-quvvatlashning maqsadi har xil boshlang'ich imkoniyatlariga ega bo'lgan barcha toifadagi bolalarning sifatli ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir. Asosiy maqsadlar:

- inklyuziv ta'lim jarayonini samarali psixologik-pedagogik qo'llabquvvatlash tizimini tashkil etish;
  - alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni moslashtirish, tuzatish va ijtimoiylashtirish jarayonining samaradorligini ta'minlash;
  - yosh avlod ongida tolerantlik munosabatlarini tarbiyalash.
- Inklyuziv ta'lim muhitiga qo'shilishning dastlabki bosqichida o'qituvchilar bilan treninglar o'tkazish kerak, unda barcha ishtirokchilar o'z qo'rquvlari, umidlari va noto'g'ri tushunchalarini erkin ifoda etishlari mumkin. Trening davomida o'qituvchilarga turli xil xususiyatlarga ega bo'lgan bolalar haqida tushunarli ma'lumotlar,

hissiy sohaning tipik xususiyatlari va bunday bolalarning xatti-harakatlari tavsifi haqida tushuntirish kerak.

Psixologik nuqtai nazardan, maktab o'qituvchilari alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar bilan xotirjam va etarli darajada muloqot qilishga harakat qilishlari, boshqa bolalar oldida ularning xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga harakat qilishlari juda muhim, bu etarli darajada sabr-toqat va noziklikni talab qiladi. Ijtimoiy psixologik yordamda psixologik-pedagogik testlar olinadi. Ommaviy maktabda alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni o'qitishning asosiy vazifalaridan biri bu ijtimoiy moslashuv - turli xil kommunikativ o'yinlar bilan darsdan tashqari dars davomida bolalarni ta'limga jalb qilishdir. Ushbu muammoni hal qilish uchun tuzatish va rivojlantiruvchi sinflarda quyidagi maqsadlar qo'yiladi:

1. O'zingiz va boshqa bolalar o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni aniqlash.

2. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarga o'xshamaydigan bolalar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarni aniqlash.

3. "Tolerantlik" tushunchasi bilan tanishish.

4. Jamiyatimiz ishtirokchilari orasida alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarga nisbatan bag'rikenglik va murossasizlik ko'rinishlarini muhokama qilish. Ta'lim muassasasining psixologik xizmati oldida yana bir muhim vazifa - alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan farzandi mavjud oilalar va ularga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantirishga qaratilgan oddiy bolalar va umumta'lim maktab tarbiyalanuvchilarining ota-onalari bilan ishlash. Bugungi tarbiyalanuvchilar bir necha yildan so'ng jamiyatimizni tashkil qiladi, shuning uchun ular yoshligidan maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan bolalarni tushunib, ular bilan birga yashashni o'rganishlari muhim. Tarbiyalanuvchilarlar so'rovi natijalariga ko'ra:

1. Jismoniy nuqsonlari, maxsus tarbiyaga muhtojligi bor odamlarga qanday munosabatdasiz? Javob: yaxshi -85%, javob berish qiyin - 15%;

2. Sinfda alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarning borligi sizni bezovta qilmaydimi? Javob: yo'q - 65%, ba'zan - 25%, ha - 10%);

Inklyuzivlik sohasidagi ijtimoiy-psixologik ish faoliyatining istiqbolli yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin: - inklyuziv ta'limning yangi dasturlarini ishlab chiqishda faol ishtirok etish; - ota-onalar klubini tashkil etish; - ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini jalb qilish

1. Maktabgacha ta'lim tashkiloti - Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga qamrab oladi va alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda har tomonlama yordam ko'rsatadi. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolani o'ziga o'xshagan maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan bolalar emas sog'lom bolalar bilan birgalikda ta'lim olishiga zamin yaratadi. Inklyuziv ta'lim haqida tushunchaga ega bo'lgan ota-onalarni endilikda inklyuziv ta'limda o'qiydigan farzandi bo'lgan oilalarga tashriflarini tashkil etish; - ota-onalar uchun uyushma yoki o'z-o'ziga yordam guruhini tashkil etishga yordam berish (telegram guruhlari); - ta'lim jarayonida sinfdagi biror narsani tuzatishga yoki tuzishga yordam berish uchun otalarni taklif qilish; - maktab komissiyalari yoki yig'ilishlarida ota-onalarning vakilligini ta'minlash; - ota-onalarga bolalar uchun sevimli mashg'ulotlarni tashkil etishda yordam berish; - ota-onalarning o'z huquqlarini himoya qilishlarini ta'minlash, qonunchilik va xizmatlar ko'rsatishga ta'sir ko'rsatadigan jamoat tashkilotlarining ishlariga jalb qilish.

2. Tashkilot direktori: Direktor qo'llab-quvvatlash guruhining a'zosi. U dastur rejalarini tayyorlash, amalga oshirish va baholashni ta'minlaydi. Direktor tarbiyalanuvchilarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda, yordamchi hodimlarni ta'minlaydi, talabga muvofiq tegishli materiallar va o'quv mashg'ulotlarini o'tkazadi. Direktor ko'pincha jamoaviy qarorlarning bajarilishini ta'minlaydigan shaxsdir.

- tarbiyalanuvchini maktabga qabul qilish;
- jamoaviy qarorlarni qonuniylashtirish;
- tarbiyalanuvchini maktab faoliyatiga qo'shish;
- ota-onalarning kutib olish;

- ilg'or tajribalarni qo'llab-quvvatlash. Shuningdek direktorning vazifasiga moslashtirilgan adaptiv dasturni baholash vazifasini bajaradi. Tashkilot direktori pedagogning individual moslashtirilgan adaptiv dasturini muvofiqlashtirish va ishlab chiqish uchun asosiy mas'uliyatni tarbiyachiga, odatda maxsus ta'lim o'qituvchisiga yuklaydi. Xodimlar ota-onalar va kerak bo'lganda tarbiyalanuvchilar va boshqa mutaxassislar yordamida dastur rejalarini ishlab chiqadilar.

3. Pedagog: Butun dunyo hamjamiyati tomonidan qabul qilingan bola huquqlariga doir xalqaro va O'zbekistonda qabul qilingan qonunlar, qarorlarni bilishi va ularga amalga oshirishi zarur.

- ta'lim-tarbiya jarayonini davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quv reja va dastur asosida maxsus korreksion tuzatish usullaridan foydalanilgan holda olib boradi;

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarning psixologik xususiyatlarini bilishi va ta'lim jarayonini shunga mos ravishda olib bora olishi.

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarning imkoniyatiga mos ravishda individual yondoshuvni amalga oshirish (dars davomida va darsdan tashqari)

- ta'lim jarayonida hamkorlikda faoliyat olib borishning samaradorlikka erishish va unda ota-onaning o'rnini ko'rsatib berish;

- ta'limda zamonaviy, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish (kompyuter, monitor, tarqatma materiallar va hokazo);

- inklyuziv ta'lim bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasini doimiy ravishda o'rganib borish, va ularning ish faoliyatida qo'llash;

- innovatsion bilim, malaka hamda ko'nikmalar bilan qurollanib yurishi (har qanday vaziyatda ham qiziquvchilarning savollariga javob beraoladigan bo'lishi);

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarni sinf, maktab jamoasiga moslashishi uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshirib borishi;

- jamoa orasida do'stona munosabat muhitini o'rnatish va nazorat qilib borish.

- doimiy ravishda o'z ustida ishlash va tajriba almashib borish;

- tarbiyalanuvchilarning yutuqlarini baholash va yetkazish strategiyasini ishlab chiqishi lozim

- ota-onalar bilan muloqot oʻrnatish jarayonida sof adabiy tilda (samimiy) ochiq va muntazam ravishda muloqot qilish;

- ota-onalarni taʼlim jarayonida qanday qilib ishtirok etishlari mumkinligini tushuntirish yaʼni maktabga har qanday vaqti kelib taʼlim jarayoni kuzatib borishi, farzandini dars jarayonidagi ishtirokini kuzatishi mumkin; Inklyuziv pedagog har doim alohida taʼlim ehtiyojli tarbiyalanuvchilar va ularning ota-onalari bilan muloqotda boʻlishadi. Ushbu muloqot uchun baʼzi tavsiyalar:

- ota-onalarga bolaning milliy taʼlim dasturida qanday va qay darajada ishtirok etishini oʻrgatish (asosan yakka mashgʻulotlarda);

- ota-onalarga tarbiya dasturlari va qoʻllabquvvatlash guruhlariga kirish huquqini berish (sinf va maktab yigʻilishida qatnashishini taʼminlash va ularni jalb qilish);

- ota-onalar bilan aloqa bogʻlash yaʼni: telefon yoki yozma aloqa bogʻlash, ularni qoʻllab-quvvatlash guruhi yigʻilishlari toʻgʻrisida xabardor qilish;

- qoʻllab-quvvatlash guruhi yigʻilishlarida muhokama qilinadigan va ishtirok etadigan mavzular boʻyicha ota-onalarga maslahatlar berish;

- yigʻilish oldidan ota-onalarga tanishish uchun uyga maqsad va vazifalarning taxminiy loyihasini yuborish;

- maktab vakili ota-onalarni kutib olishi, ularni konferensiya zaliga olib borishi va mavzu yuzasidan tanishtirishi kerak;

- ota-onalarning jamoa yigʻilishida qulay boʻlishini taʼminlash (zerikarli va ota-onalar tushunmaydigan boʻlmasligi kerak);

4. Maxsus oʻqituvchi: Maxsus oʻqituvchi butun taʼlim jarayonida korreksion rivojlantiruvchi faoliyat olib boradi. Sinf oʻqituvchisi tomonidan oʻtilgan mavzuni mustahkamlaydi va yangi mavzu yuzasidan alohida ehtiyojli tarbiyalanuvchiga individual tarzda tushuntirib beradi.

- tarbiyalanuvchilarning kuchli tomonlarini va ehtiyojli sohalarini aniqlash uchun diagnostik baholashni ta'minlaydi;
- o'qituvchiga baholash jarayonida materiallar va manbalardan foydalanish borasida maslahatlar beradi;
- milliy dastur asosidagi ta'limni samarali o'zlashtirilishida muhim o'rindagi maxsus yondoshuvlarni amalga oshiradi;
- tarbiyalanuvchilarning bilimni nazoratini to'g'ri amalga oshirilishi va baholanishi uchun tavsiyalar ishlab chiqadi;
- tarbiyalanuvchilar bilan individual ta'lim dasturlarini, nuqsonlarni tuzatish (korreksiya) va ular bilan bog'liq bola rivojlanishining o'ziga xosliklarini bartaraf etish ishlarini amalga oshiradi;
- maktabda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirishda ishtirok etadi;
- ota-onalar va keng jamoatchilikka maslahat beradi.

Tyutor (yordamchi pedagog xodim) - Inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga tyutorlar (yordamchi pedagog xodim) sifatida tegishli malakaga ega oliy ta'lim muassasalarining pedagogika yo'nalishidagi yuqori kurs talabalari pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilinadi. Talabalarni inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga jalb etish O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan belgilanadi. Tyutor: - ta'lim jarayonida sodir bo'ladigan muammolar va qiyinchiliklarni yengishga ko'maklashadi; - tarbiyalanuvchilarning o'quv dasturlarini davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiq darajada o'zlashtirishiga ko'maklashadi, bolaning o'quv yuklamasi va imkoniyatlarini tahlil qiladi, tegishli o'zgartirishlar kiritish bo'yicha takliflar beradi; - ota-onalar bilan o'zaro hamkorlikda ta'lim oluvchilarning ta'limiy qiziqishlarini aniqlash, shakllantirish va rivojlantirish yuzasidan hamkorlikni o'rnatadi. Tyutorlar dastlab o'zi biriktirilgan sinfni kuzatadi. Har bir bola haqida barcha ma'lumotlarni to'liq o'rganadi. Dars davomida o'qituvchiga yordamlashadi, lekin o'zining faoliyatini iloji boricha tarbiyalanuvchilarga sezdirmasligi

kerak bo'lad. Sinf o'qituvchisi yo'q bo'lgan hollarda, tyutor o'qituvchi o'rnini bosuvchi sifatida ham faoliyat olib borishi mumkin. Shunda pedagogga xonadagi tarbiyalanuvchilar uchun javobgarlik yuklatiladi. Tarbiyalanuvchi haqida asosiy ma'lumotlar ham yig'ma jildlar tyutorda ham bo'lishi talab qilinadi.

Maktab psixologi - Maktab psixologi inklyuziv sinfdagi har bir tarbiyalanuvchining psixologik-pedagogik tavsifi bilan tanishadi; - ularning ruhiy, jismoniy holatidan kelib chiqqan holda bu bolalar bilan yakka va kichik guruhda psixologik moslashuv treninglarini olib boradi; - inklyuziv sinf tarbiyalanuvchilari bilan yalpi psixologik o'yinlar va mashg'ulotlar olib boradi; - sinfdagi ota-onalar bilan sinf jamoasida do'stona munosabat muhitini shakllantirishda ota-onaning o'z farzandi bilan olib borilishi zarur bo'lgan ishlar yuzasidan maslahatlar odib boradi; - tarbiyalanuvchilarni doimiy ravishda psixolog-pedagogik jihatdan o'rganish va ularni tarbiyalash bo'yicha ota-onalarga maslahatlar berish. Maktabdagi jismoniy tarbiya o'qituvchisi tarbiyalanuvchilarning sog'lomlashtirish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish maqsadida quyidagi vazifalarni bajaradi: - tarbiyalanuvchilarning jismoniy va psixik xususiyatlaridan kelib chiqib ular bilan yakka va guruhli tarzda mashg'ulotlar olib borish; - tarbiyalanuvchilar bilan birgalikda sport tadbirlari va musobaqalarni tashkil etish; - ota-onalarga tarbiyalanuvchilarni jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish sohasida maslahatlar berish; - tibbiyot xodimlari bilan birgalikda har bir tarbiyalanuvchining jismoniy yuklamasini tartibga solish.

Tibbiyot xodimi - Maktabdagi inklyuziv sinfdagi alohida ehtiyojlari bo'lgan tarbiyalanuvchilarni alohida hisobga olgan holda tibbiyot xodimi tarbiyalanuvchilarga maxsus tibbiy yordam ko'rsatiladi. Tibbiyot xodimi: - tarbiyalanuvchilarning ruhiy asab holatini tekshiradi, zarurat bo'lganda davolash muolajalarini tavsiya etadi; - korreksion-pedagogik ta'lim jarayonida bolalar sog'ligini nazorat qiladi hamda aqliy va jismoniy yuklamaning me'yorini belgilaydi; - tarbiyalanuvchilarning somatik va ruhiy salomatligini saqlash

yuzasidan ota-onalarga maslahat beradi va boshqa mutaxassislar bilan xamkorlikda ularni sog'lomlashtirish ishlarini olib boradi. Oila bilan ishlashning asosiy maqsadi - Barcha oila a'zolarining (jismoniy, ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy, intellektual) shaxsiy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, har tomonlama ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish, shuningdek bolani va oilani himoya qilish, turli omillarni bolaning shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta'siridan himoya qilish.

Nazorat uchun savollar.

- 1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim haqida gapiring.*
- 2. Inklyuziv ta'lim qanday funksiyalarni bajaradi.*
- 3. Inklyuziv ta'limni psixologik qo'llab-quvvatlashni asoslang.*
- 4. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'limning mazmun va mohiyatini tushuntiring.*

II BOB. INKLYUZIV TA'LIMDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

2.1. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishining asosiy omillari

1. Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari. Harakatning asosiy turlarini rivojlantirish:

– sog'ligiga qarab yurish va yugurishning barcha turlarini to'g'ri bajarish, shart-sharoitga muvofiq ulardan foydalanish;

– jismoniy mashqlarni dastlabki holatlarga qaraganda aniq, ko'rsatilgan ritmik, maromda, musiqaga mos, og'zaki aytilganiday bajarish;

– gavnani to'g'ri tutish;

– sog'ligiga qarab sport o'yinlarda (suzish, voleybol, futbol, hokkey, stol tenisi, badminton) ishtirok ettirish.

Tana qismidagi mushakchalarni rivojlantirish:

– qo'l panjasi va barmoqlar harakatchanligini ta'minlash (barmoqlarni yengil siqish, yozish), barmoqlarini o'ynatish (barmoqlarda o'yin ko'rsatish, qo'l baroqlari soyasida tamosha ko'rsatish va h.k.);

– tashqi muhit o'zgarishlariga bardoshlilik kasalliklarga tegishli qarshilik ko'rsatish, ularning nisbatan yengil va qisqa muddatda asoratlarsiz o'tishi(chiniqishi);

– yaxshi ishtaha (ayrim ovqat turlariga salbiy munosabatlarisiz);

– o'zining jismoniy qiyofasi va sog'ligi haqida tasavvurni shakllantirish, sog'lom turmush tarziga erishish (madaniy – gigiyena malakasini rivojlantirish, har kuni ertalabki badantarbiya mashqlarini bajarishga odatlantirish hamda boshqa malakalar ahamiyatini tushunish);

2. Shaxsiy-psixologik rivojlanish ko'rsatkichlari. Tevarakatrofni tushunish, bilish:

– u qayerda yashashini (mamlakat, shahar, qishloq, uy manzili, diqqatga sazovor joylar va boshqalar) bilish;

- zamon va makon haqida tasavvurni shakllantirish va ularni tushuna bilish (bir yil necha oy, hafta necha kun, necha soat, chap-o'ng va hokazo);

- o'z oilasining tarixi to'g'risida (oilasi avval qayerda yashagan, buvasi va buvisi nima bilan shug'ullanishgan, ularning hayoti biznikidan nimasi bilan farq qiladi va hokazo).

Tuman, shaharlar, yirik tarixiy voqealar hamda davrlar (Amir Temur davri, Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati va boshqalar), o'z mamlakatining ramzlari, bayramlari, o'z xalqi urf-odatlarini hamda an'analarini va boshqalar haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish;

- jonli va jonsiz tabiat hodisalarning sabab va oqibatli bog'lanishlari, o'zaro mutanosibligini bilish (nega qor yog'adi, qor nima uchun qo'lda eriydi, qishda o'simliklar nega bargsiz bo'ladi);

-insonning tabiatga ta'siri haqida tasavvurni shakllantirish, bunday ta'sirning natijalari (tabiatga qiziqish va muhabbatni shakllantirish, tabiatning holati, unga inson hayotining manbai sifatida ehtiyotkor munosabat va shu kabi oddiy ekologik tushunchalar). Bolaning ijtimoiy jihatdan rivojlanish darajasi:

- umuminsoniy axloq-odob qoidalarini o'zlashtirish (Nima yaxshiyu, nima yomon tushunchalarini shakllantirish, mumkin va mumkin emas, xohlayman va burchliman tushunchalarni ajrata bilish, vaziyat taqozosiga muvofiq axloq-odob doirasidagi muomala va kayfiyatni tanlay bilish);

- o'z tashabbusi bilan, shuningdek, do'stlari tashabbusi bilan tanish va notanish bo'lgan katta yoshdagi kishilar, o'zidan kichik yoshdagilar bilan erkin muomala qila olish;

- fe'l-atvorning ijobiy xususiyatlarini qaror toptirish (keng fe'llik, e'tibor, g'amxo'rlik, o'zaro yordam, mehribonlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, narsalarga, inson mehnati mahsullariga ehtiyotkor munosabat, estetik ong asoslarini shakllantirish, go'zallikka, tabiat ajoyibotlariga, adabiy, badiiy, musiqiy asarlarga, amaliy san'at namunalari va boshqalarga qiziqishni rivojlantirish);

– mustaqillikni rivojlantirish (o‘z shaxsiy faoliyatini tashkil etish uchun turli xil vositalarni: o‘yin, tomosha ko‘rsatish, tasvirlash, qurish-yasash, o‘yin faoliyatining turlari jarayonida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal eta bilish);

– o‘zini-o‘zi anglashni jinsidan kelib chiqqan holda (o‘g‘il bola, qiz bola), shakllantirish, o‘z imkoniyatlari, qobiliyatini, xatti-harakatini o‘zi baholay bilish, katta yoshdagilar, tengdoshlari o‘zidan yosh jihatdan kichiklar davrasida o‘z o‘rnini anglay bilish, boshqa odamni tushunish, uning qiziqishlarini, ehtiyojlarini, istaklarini hurmat qilish, uning oldidagi muammolarini ko‘ra bilish o‘z xatti-harakatlarini boshqa odam o‘rnida turib baholay olish. Bolaning o‘z-o‘zini anglashidagi muhim jihat uning o‘z qadr-qimmatini his etish, o‘ziga bo‘lgan munosabatini shakllantirish hisoblanadi. Shu bilan birga maktabgacha yoshdagi bola uchun o‘z shaxsiga ortiqcha baho berish tabiiy va qonuniy holdir, bu uning uchun o‘ziga xos shaxsiy himoya, o‘z kechinmalariga quloq tutish, o‘zining hayajonli holatlarini «men xursandman», «men xafa bo‘ldim», «menga yaxshi», «men roziman» tushunish, boshqa birovga nisbatan: «yashavor», «zo‘r» kabi so‘zlarni ishlatish hisoblanadi. Fikrlashni rivojlantirish (obrazli, mantiqiy, ijodiy, abstrakt):

– atrofdagilar bilan muomala qila bilish, o‘ziga qarata aytilgan gapni tushunish, so‘zlashishga kirishish, aniq qilib gapirish, savollarga javob qaytarish, boshqalarga savol berish;

– alohida o‘yinlarni tashkil qilish, o‘yin uchun kerakli materiallar va zarur narsalarni tanlab olish; – bolalarda «Men o‘zim qilaman» degan muayyan qat’iyatlilik shakllantirish (ayrim mehnat malakasi, turmush va tabiatdagi tartibning buzilishini payqash, o‘yinchoqlarni tuzatish, bog‘lab mahkamlash, idishlarni yuvish, uyda xo‘jalik ishlariga qarashish, dasturxonni tuzash, oshxona jihozlaridan foydalana bilish, o‘z ust-boshini tuzatish va boshqalar);

– boshlagan ishini oxiriga yetkazishga odatlantirish (ya’ni mehnatning samarasi va foydasini anglab yetish);

– tasviriy faoliyatini rivojlantirish;

– jamoada ishlay bilish, ishni hamkorlikda rejalashtirish, faoliyat mazmunini boyitish;

– musiqaga mos harakatda o'ziga nisbatan ishonchni his etish. Xotirani rivojlantirish:

– mexanik xotirani (eshitish) rivojlantirish, eshitishga qaratilgan vazifani tinglash va yodda saqlashni uddalash, ko'rganlarini so'z orqali yoki amalda ifodalash, ko'rsatish;

– ko'rish xotirasini rivojlantirish, ko'rganini yodda saqlash va uni so'z orqali yoki amalda ifodalash, ko'rsatish;

– fikrlash xotirasini (mantiqiy) rivojlantirish, ko'rganini yoki eshitganini so'zma-so'z emas, balki uning asosiy mazmunini ifodalay berishni uddalash. Tasavvurni (abstrakt fikrlash) rivojlantirish:

– fikrlab, aniq obrazlarga yoki narsalarga tayanmay, oddiy vaziyatlarni, harakatlar muntazamligini yoki turli xil faoliyatlarning pirovard natijalarini o'zida tasavvur eta bilish, faoliyat, harakat oqibatini oldindan tasavvur etishni uddalash.

2.2. Bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish orqali maktabga tayyorlash

Ijodkorlikni rivojlantirish: – o'zining individual, takrorlanmas obrazlar yaratish, faoliyatning barcha turlariga o'zining mazmunini boyitishni bilish, hikoyalar, ertaklar, topishmoqlar va hokazolarni o'ylab topish. Bolaning maktabda ta'lim olishi uning o'z xalqi tilini bilishiga, nutqining rivojlanganiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Chunki butun o'quv faoliyati shularga, ya'ni nutqiy mantiqiy rivoji, bolani kattalarning yordamisiz mustaqil fikrlashi, til rivojlanganligi yutuqlaridan erkin foydalana olishi, hikoya qilish, mulohaza yuritish, o'z tasavvurini izohlay olishi, tushunarli qilib bayon etish kabi omillar asosiga quriladi. Shuningdek, bolaning maktabda ta'lim olishi uchun amaliy intellekt rivoji, ya'ni uning oson va erkin takrorlay olishi, naqsh chizish, og'zaki bayonni bajarishi ham muhim sanaladi. Va nihoyat, maxsus tayyorgarliklar bolani savodxonlikka o'rgatish va uning 1-sinf o'quv materiallarni yetarli darajada shakllantirishni nazarda tutadi.

Shu o'rinda bir narsani ta'kidlash lozimki, bolaga o'qishni, uning ustiga tez o'qish va yozishni o'rgatish unchalik muhim emas. Asosiysi bolaning lug'at boyligini oshirish, undan ongli va faol foydalana olishini, tovushni tiniq eshitishini, aniq talaffuz qilishini, ularni so'zlardan ajrata bilishini ta'min etish va «Uchinchi ming yillikning bolasi» dasturiga kiritilgan savodxonlik bo'yicha oddiy bilimlarni, matematik tasavvurlarini egallashiga erishishdir. Agar bolada qo'l mushakchalari yetarli darajada rivojlangan bo'lsa, u maktabda 1-sinf ta'limi jarayonida 2-3 oy davomida o'qish va yozish texnikasini qiyinchiliksiz egallab oladi. Maxsus tayyorgarlikning asosiy ko'rsatkichlari, bu-faoliyatning tushunib yetilishi va erkinligi, ijodiy tasavvurning rivojlanganligi hisoblanadi.

Bu sifatlar bolada maktabgacha yosh davrining so'ngida savodxonlik, matematik, o'ziga xos faoliyatining, ya'ni o'yin, konstruksiyalash (qurish-yasash), chizish ko'nikma-malakalarini egallash asosida paydo bo'ladi. Ijodiy imkoniyatlarga ega bo'lgan bola yangi o'quv materialini mustaqil tushunib yetishga, izlanish faoliyatiga, pedagoglar va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishga tayyor bo'ladi. U bilishga qiziquvchan, faol, tashabbuskor bo'lib, nafaqat kattalar tomonidan taklif etilgan topshiriqlarni bajarishga, balki o'zi va boshqalar oldiga yangi vazifalarni qo'yadi. Shuni unutmaslik kerakki, maktabga tayyorgarlik bolaning hissiy boy hayoti faoliyatini tashkil etishdan iborat. Bu jarayonning qayerda, ya'ni uyda yo bog'chada kechishidan qat'i nazar, bolaning rivojiga asos bo'ladigan ushbu noyob davrni uning maktabgacha bolalik pallasidagi qiziqish va ehtiyojlarini qondiradigan yorqin, unutilmas voqea va ishlar bilan boyitish kerak.

Maktablarning 1-sinf o'qituvchilari maktabgacha yoshdagi bolani qabul qilishda shuni unutmaslik lozimki, 6 hatto 7 yoshli bola 1-sinfga kirishda uning oiladami, bog'chadami maktabgacha ta'limni to'liq olganligidan qat'i nazar, o'quv faoliyatining ma'lum bir ko'nikmalariga ega bo'lsa-da, baribir ma'lum vaqt bola maktabgacha yoshdagi davrning o'ziga xos xususiyatlarni saqlab turadi. U hali o'quv faoliyati uchun

kerakli bo'lgan sifatlar va uddaburonlikka ega emas. U bu xislatlarni o'quv jarayoni davomida egallashni davom ettiradi.

Bolaning maktab hayotiga kirishishi bilan uning sistematik maktab ta'limiga tayyorgarlik ko'rishi davom etadi. Albatta, bu jarayon bola vakolatining oshib borishini hisobga olgan holda, yuqorida sanab o'tilgan – jismoniy, shaxsiy, aqliy va maxsus tayyorgarlik yo'nalishlari bo'yicha olib borilishi kerak. Masalan, bolaning, faol harakatlanuvchan ekanligini hisobga olsak, uning bu ehtiyojini maktabda jismoniy tarbiya darsida, katta tanaffusda, shuningdek, sinfdan tashqari ishlar jarayonida qondirish zarur. Buning uchun boshlang'ich sinf bolalariga yoshiga xos fikrlashini, tasavvurini, izlanishini faollashtiradigan va o'quv faoliyatining boshqa muhim ko'nikmalarini hosil etadigan rivojlantiruvchi muhitni yaratish zarur. Inklyuziv ta'lim tashkil etilgan maktabgacha ta'lim muassasalarida, asosan ta'limning birinchi yilida maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy faoliyat turi ekanligini hisobga olgan holda o'yin usullarini kengroq qo'llash zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ilk o'qitish bosqichida bog'chada ham, maktabda ham ularga o'qishda birdan qat'iy belgilangan talablarni qo'yish mumkin emas, faqat maktab-dars tizimidagi ta'limni qo'llash kerak. Namuna uchun bolalar bog'chasida va maktabda ta'lim shakli mutanosibli taqsimotini keltiramiz.

Bolalar bog'chalarining katta va tayyorlov guruhida –80 foiz o'yin – 20 foiz mashg'ulot;

Birinchi sinflarda (1-yarim yillikda) – 60 foiz o'yin – 40 foiz dars;

Birinchi sinflarda (2-yarim yillikda) – 30 foiz o'yin, 70 foiz dars;

Katta va tayyorlov guruh tarbiyachilari va 1-sinf tarbiyalanuvchilarining asosiy vazifasi –ta'limning birinchi bosqichida bola hayoti va faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos maktabgacha shakl va metodlarini ta'min etish. O'yin faoliyati bolalar uchun ma'lum muddat yetakchi bo'lib qolishi va bundan birdan voz kechmaslik, balki u sekin-asta tabiiy holda o'z o'rnini boshqa, ya'ni o'quv faoliyatiga bo'shatab berishini nazarda tutish kerak. Oila sharoitida, bolalar bog'chalarida maxsus tashkil etilgan guruhlarda, «Markaz»larda

bolalarni ta'limga tayyorlash ishida sharoitninig, imkoniyat va aniq natijalarning turlicha ekanligi, ushbu ish bilan shug'ullanuvchi barcha muassasalar uchun bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarligi darajasini baholashning yagona mezonlarini aniqlashtirib olish hamda ularga asoslanib, 6-7 yoshli bolalarni maktabning 1-sinflariga qabul qilishni yo'lga qo'yish zaruriyatini tug'dirdi va ushbu metodik qo'llanmaning yaratilishiga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot davomida bolalarning maktab ta'limiga tayyorligi darajasini aniqlash metodlar, xalqaro miqyosda sinovdan o'tgan psixologlar Kern Irasek, Vengerning klassik testlaridan hamda O'zbekiston, Rossiyaning maktabgacha ta'lim bo'yicha olimlari va amaliyotchilari tomonidan tuzilgan testlardan tanlab olindi. Tashxis qo'yish bo'yicha o'tkazilgan barcha metodlar maktabgacha yoshdagi bolalar yosh xususiyatlari, imkoniyatlari va rivojlanishidagi o'ziga xosliklar hisobga olingan holda ishlab chiqilgan hamda to'liq holda maktabgacha ta'lim muassasalari turlari uchun majburiy bo'lgan hududiy «Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limi va tarbiyasi» dasturiga kiritilgan maktabgacha ta'limga qo'yilgan davlat talablarga mos keladi.

Bolani 6 yoshdan albatta maktabga berishga intilish kerakmi, degan savolga javob quyidagicha: bolaning maktabga borish yoshi uning tayyorligi hisobga olingan holda, uyg'unlashtirilgan tarzda aniqlanadi, berilayotgan testlardan foydalanish bo'yicha yo'riqnomalarga qat'iy amal qilish bolaning maktabga tayyorgarlik darajasi xolis baho berishni ta'minlaydi. Bolaning maktab ta'limini boshlashlariga tayyorgarligi darajasiga qo'yiladigan talablari tizimi faqatgina aniq bilimlar, uddaburonliklar va malakalar ro'yxatidan iborat emas, balki u o'z ichiga bolaning har tomonlama jismoniy, ruhiy rivojlanganligi, maxsus o'quv va o'quv faoliyati ko'nikmalari shakllanganligini o'z ichiga oladi.

Mazkur metodikalarning kiritilishi tarbiyaviy-ta'lim jarayonining qat'iy qolipga bo'ysundirishni anglatmaydi. Aksincha, ular bolaning qayerda maktabga tayyorlov bosqichidan o'tganligidan qat'i nazar hamma bolalar uchun teng bo'lgan rivojlanish darajasini ta'min

etadigan, asosiga quyidagicha yagona talablar qo'yilishi lozim bo'lgan ta'lim modellari, texnologiyalaridan to'g'ri va ijodkorlik bilan foydalanish uchun keng imkoniyatlar ochadi. Undan tashqari, bu talablar aniq bilimlar va malakalar bilan qat'iy chegaralanmagani bois bolalarning rivojlanish jarayonining bir maromda emasligi va mustaqil amalga oshirilishini hisobga olish imkoniyatini beradi. Maktabgacha ta'lim darajasi xususiyatlari maktabgacha yosh davri davomida tashkil topib, bunda doimiy o'zgarishlar bo'lib turadi hamda har bir yosh bosqichida o'ziga xos mazmunga ega bo'ladi.

Nazorat uchun savollar.

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishining asosiy omillarini tavsiflang.

2. Bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish orqali maktabga tayyorlashning mohiyati nimada .

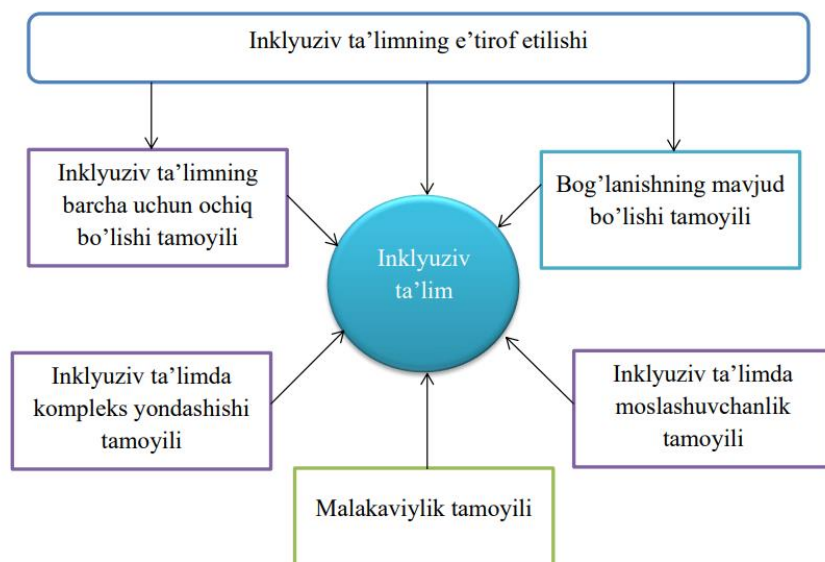
3. Jismoniy va shaxsiy-psixologik rivojlanish ko'rsatkichlari haqida gapiring.

III BOB. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA INNOVATSION INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISH

3.1 Innovatsion inklyuziv ta'limni mohiyati

Bugungi “Inson qadri uchun” g‘oyasi ostida yashayotgan har-bir fuqora o‘ziga bo‘lgan ishonch va erkinlikni his qilib yashashi, ertangi kunga bo‘lgan ishonchi desak adashmaymiz. Shunday ekan maktabgacha ta’lim muassasasi tizimidagi bugungi kun tub o‘zgarishlarini yosh avlod misolida keltirsak xato bo‘lmaydi, chunki yurtimizdagi maktabgacha ta’lim muassasalarida o‘sib kelayotgan yosh avlodlarimizning erkin ta’lim olib sog‘lom ma’naviyatli bo‘lishida bir qancha ko‘zga ko‘rinadigan ishlar amalga oshirilib kelmoqda, bunga misol tariqasida inklyuziv ta’limni keltirishimiz mumkin. Ayniqsa bugungi kunda inklyuziv ta’limni joriy qilish zamon talabining eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib qoldi. Chunki har bir O‘zbekiston fuqorosi har qanday jismoniy holatidan qat’iy nazar erkin bilim olishga haqlidir. Shu borada imkoniyati cheklangan yoshlarimizni keng qamrovli maktabgacha ta’lim muassasalariga qamrab olish va zamonaviy yondashuvlar asosida sifatli ta’lim olishlari davlat tomonidan kafolatlangan. Inklyuziv ta’lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat’i nazar, ularning barchasiga sifatli ta’lim taqdim etishdan iborat. Shu bilan birga, inklyuzivlik tamoyili imkoniyatlari cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo‘lishlari uchun oilada yashashlari va o‘z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi.

Inklyuziv ta’lim tizimi maxsus tarbiyaga muhtojlar aravachasidagi bola yaqin atrofda joylashgan har qanday maktabda ta’lim olishi, o‘zlashtirishda qiynalayotgan bo‘lsa, o‘qish va yozishga o‘rganish uchun maxsus yordamga ega bo‘lishi, darslarga qatnamay qo‘ygan bolaga esa maktabga qaytish uchun tegishli yordam ko‘rsatilishini kafolatlaydi. Ta’lim tizimini joriy etish har doim ma’lum bir qonun qoidalarga, tamoyillarga asoslanishni talab etadi. Inklyuziv ta’lim tizimini joriy qilishda esa quyida keltirilgan tamoyillarga asoslaniladi:

Rasm-3.1. Inklyuziv ta'lim tizimi tamoyillari

Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi tamoyili

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, 1990 yildan buyon maxsus ehtiyojli bolalarni umum ta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida bir qancha jahon miqiyosida deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi. Ularni jahonning ko'plab davlatlari e'tirof etdilar. Ammo, bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko'plab muammolar mavjud. Ba'zi davlatlarda esa umumiy ta'lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning ta'lim masalasi unga kiritilmaydi. Ammo, inklyuziv ta'limni tan olish faqatgina qonun chiqarish bilangina bog'liq bo'lmaydi. Diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto'g'ri fikrlashga qarshi kurashish eng muhim narsadir. Ya'ni inklyuziv ta'limni e'tirof etgan holda, aholi o'rtasida targ'ibat-tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir. Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili. O'tgan yigirma yil davomida maxsus ehtiyojli bolalarni umum ta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo, inklyuziv ta'limi tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqiyosida bo'lib qishloqlardagi hududlarda hali-hamon maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda yoki qishloqlardagi ota-onalar maxsus tarbiyaga muhtoj farzandini shaharlardagi maxsus muassasalarga qatnashlarini ta'minlash uchun qiyinchiliklarga duch

kelmoqdalar. Shuning uchun ham maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish barcha hududlarda barcha maxsus ehtiyojli bolalarni qamrab olgan bo'lishi ta'minlanishi lozim.

Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili. "Bog'lanish" - bu so'zning zaminida-ommaviy binolarning sifati, ayniqsa maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo'lishi kabilar yotadi. Bola maktab binosiga (zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmaganmi yoki maktab hojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlamasligi kerak. Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag' talab qilmaydi. Yangi maktab binosi maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda rejalashtirilgan paytdan boshlab qurilishi kerak. Albatta maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar uchun yaxshi bo'lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Jismonan bog'lanishlarni yaratish inklyuziv ta'limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili. Maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarga ularga maxsus tarbiyaga muhtoj deb faqatgina nuqson jihatdan yondashishi emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirayotgan uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojini hisobga olgan holda tuzishni talab etadi⁶]. Bundan tashqari, inklyuziv ta'limda maxsus tarbiyaga muhtoj boladagi mavjud nuqonlarni bartaraf etish, korrektsiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim ko'nikmalarga ega qilish, kasb hunarga o'rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi. Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limi boshlang'ich va o'rta-maxsus ta'limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi ta'lab etadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama

rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir. Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili. Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integrasiya faoliyatining asosini tashkil etishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlar moslashuvchan o'zgaruvchan bo'lishi talab etiladi. Malakaviylik tamoyili. Maxsus ehtiyojli bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektlogiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'qituvchilari uchun ta'lim usullari: Ta'lim usullari - kattalar va bolalarning ta'lim maqsadiga erishishga qaratilgan o'zaro bog'liq faoliyati yo'llari.

O'qitish usullari - maqsadlarga erishish yo'llari, usullari majmui. Qabul qilish bo'yicha trening - usulning bir qismi, usulni amalga oshirishning alohida bosqichi. Maktabgacha pedagogikada o'qitish usullarining tasnifi qabul qilinadi, bu fikrlashning asosiy shakllariga (vizual-samarali va vizual-majoziy) asoslanadi. Vizual usullar va o'qitish texnikasi Usullari

1- Kuzatish - tevarak-atrofdagi olam hodisalariga diqqat bilan qarash, sodir bo'layotgan o'zgarishlarni payqash, ularning sabablarini aniqlash qobiliyati. Kuzatish turlari: qisqa muddatli va uzoq muddatli; takroriy va qiyosiy; xarakterni tan olish; obyektlarni o'zgartirish va o'zgartirish uchun; reproduktiv tabiat.

2-Ko'rgazmali qurollar (obyektlar, reproduksiyalar, diafilmlar, diafilmlar, videoroliklar, kompyuter dasturlari) namoyishi. Atrof-muhit bilan tanishish uchun ishlatiladigan ko'rgazmali qurollar: ketma-ket birlashtirilgan didaktik rasmlar; mashhur rassomlar suratlarining reproduksiyalari; kitob grafikasi; mavzu rasmlari; o'quv filmlaridan ta'lim jarayonida keng foydalanilsa yosh avlodning atrof muhit va undagi voqea hodisalardagi kechirmalar haqida tasavvur shakllanadi

va idrok eta oladi. Shuni inobatga olish kerakki inklyuziv ta'lim jarayonida onlayn tarzda har bir pedagog xodim maxsus dasturlar orqali o'z-o'zini mustahkamlovchi innovatsion metodlardan imtihon topshirib turishlari kerak chunki imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlash pedagoglardan katta ma'uliyat va sabrlilikni talab qiladi.

Dasturiy ta'minotlar asosan nimalarni o'z ichiga olishi kerak:

Dasturning asosiy maqsadlari:

1. Bolalar psixologiyasi. Rivojlanish psixologiyasi. ✓ Inson taraqqiyoti nazariyalari. ✓ Maktabgacha, boshlang'ich maktab, o'smirlik, yoshlik bolalarining psixologik xususiyatlari.

2. Maslahat psixologiyasining asoslari. Psixologik maslahatning maqsadi va vazifalari, turlari va yo'nalishlari, bosqichlari. Uning samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillar.

3. Bolalar va o'smirlarning klinik psixologiyasi. Bolalar klinik psixologiyasida norma va patologiya muammosi.

Dizontogenez g'oyasi: mexanizmlar, naqshlar, tipologiya. Miyaning shikastlanishi natijasida aqliy zaiflik. Xulq-atvor va affektiv, nevrotik, psixosomatik kasalliklar. Yuqoridagi maqsadli dasturlarni amalga oshirish yosh avlodning sog'lom tanda sog'lom ruhiyat bilan ilm olishlariga imkoniyat yaratadi. Shu maqsadda har bir pedagog inklyuziv ta'lim tizimiga to'laqonli tayyor bo'lishiga onlayn imtihonlar katta samara beradi. Alatta maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar uchun yaxshi bo'lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi.

Jismonan bog'lanishlarni yaratish inklyuziv ta'limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari inklyuziv ta'limda maxsus tarbiyaga muhtoj boladagi mavjud nuqonlarni bartaraf etish, korreksiyalash, kompensasiya qilish bilan bir qatorda bilim ko'nikmalarga ega qilish, kasb hunarga o'rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi.

3.2. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish

Mamlakatimizda ta'lim tizimiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda o'sib borayotgan avlodni sog'lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, olib borilgan tahlil, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrovini ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-metodik materiallar va badiiy adabiyotlar bilan to'ldirish, sohaga malakali pedagog va boshqaruv kadrlarini jalb qilish masalalarini hal etish zarurligini ko'rsatmoqda. Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Maktabgacha ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'lim bilan qamrovini oshirish, undan teng foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash ko'zda tutildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoniga muvofiq O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish hamda ularga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash maqsadida 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida

inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini 2020-2021-yillarda amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" ishlab chiqildi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'limini 2025-yilgacha rivojlantirishning maqsadli ko'rsatkichlari (indikatorlari) tasdiqlandi.

Konsepsiya erishilgan natijalar, maqsadli ko'rsatkichlar va tegishli davrga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlardan kelib chiqqan holda 2022-yildan boshlab har yili tasdiqlanadigan alohida "Yo'l xaritasi" asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilishi belgilandi. Konsepsiya ikki bosqichda amalga oshirish, jumladan:

2020-2022-yillar davomida:

inklyuziv ta'lim tizimi sohasidagi normativ baza takomillashtirish; inklyuziv ta'lim tizimi uchun malakali pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta va malakasi oshirish;

inklyuziv ta'lim joriy etilgan muassasalarning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishi, ular maxsus moslamalar (ko'tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlanishi;

inklyuziv ta'lim sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalar joriy etish; alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv o'qitishning mazmun-mohiyatini tushuntirish orqali aholi o'rtasida ijobiy ijtimoiy muhit shakllantirish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni kamsitish, ularga salbiy muomalada bo'lishning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirish;

inklyuziv ta'lim tizimi tajriba-sinov tariqasida alohida ta'lim muassasalarining faoliyatiga joriy qilish;

2023 -2025-yillar davomida:

inklyuziv ta'lim tizimi bosqichma-bosqich boshqa umumiy o'rta ta'lim muassasalarida joriy qilish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan har bir bolaning inklyuziv ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirish;

inklyuziv ta'limda o'qitish usullari takomillashtiriladi hamda ta'lim jarayoniga individuallashtirish tamoyillari bosqichma-bosqich joriy etish;

inklyuziv ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga, ularning jismonan sog'lom va baquvvat shakllanishiga qaratilgan choralar ko'rish;

tarbiyalanuvchilarning jismoniy va aqliy ehtiyojidan hamda ta'lim muassasalarining geografik joylashuvidan kelib chiqib alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalari soni optimallashtirish belgilab qo'yildi.

Inklyuziv ta'lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat'i nazar, ularning barchasiga sifatli ta'lim taqdim etishdan iborat. Shu bilan birga, inklyuzivlik tamoyili imkoniyatlari cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo'lishlari uchun oilada yashashlari va o'z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi. Inklyuziv ta'lim tizimi maxsus tarbiyaga muhtojlar aravachasidagi bola yaqin atrofda joylashgan har qanday maktabda ta'lim olishi, o'zlashtirishda qiynalayotgan bo'lsa, o'qish va yozishga o'rganish uchun maxsus yordamga ega bo'lishi, darslarga qatnamay qo'ygan bolaga esa maktabga qaytish uchun tegishli yordam ko'rsatilishini kafolatlaydi.

Maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv ta'limning ahamiyati shundaki, imkoniyati cheklangan bolalarni ilk yoshlaridanoq sog'lom bolalar qatoriga qo'shib sifatli ta'lim olishini ta'minlagan holda bolada ruhiy va jismoniy hissiyotlarini va haraktlarini rivojlantirishdir.

Inklyuziv ta'limda imkoniyati cheklangan bolalarga nima beradi?

- o'z imkoniyatini o'zi uchun kashf etish imkonini beradi
- mustaqil harakatlanish birgalikda, hamkorlikda ishlash imkoniyati orqali yuzaga keladi;
- dunyoqarashi kengayadi, hayotiy tajribasi oshadi;

- o'qishga bo'lgan ehtiyoji va qiziqishlari ortadi;
- O'zini barcha bilan bir xil his qila boshlaydi;
- Ilgari sezilmagan imkoniyatlari ochiladi;
- Yotsirash, yakkalanish kabi xususiyatlari yo'qoladi.

Inklyuziv ta'lim sog'lom bolalar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

-O'zlariga o'xshamagan tengdoshlari va ularning hayoti, ehtiyojlarini his qiladilar;

-Tengdoshlariga g'amxo'rlik hissi uyg'onadi;

-Ularni qo'llab-quvvatlash, yordam berishga intilish

-insonparvarlik hissi tarbiyalanadi;

-Tarbiyalanuvchilarda atrofdagi insonlarga, imkoniyati cheklanganlarga pozitiv munosabat, o'zaro hurmat tarbiyalanadi;

-Yordamga muhtoj insonlarga e'tibosizlik qilmaydigan shaxsga aylanadilar;

-Hozirda mamlakatimizda inklyuziv ta'limga yo'naltirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari kun sayin ko'payib va takomillashib bormoqda.

Nazorat uchun savollar.

1. *Innovatsion inklyuziv ta'limning mohiyatini asoslang.*
2. *Inklyuziv ta'lim sog'lom bolalar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?*
3. *Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga nima berdi?*
4. *Inklyuziv ta'lim tizimi tamoyillarini tavsiflang.*

IV BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY QILISH BO'YICHA DASTLABKI TAJRIBA VA SINOV ISHLARI

4.1 Dastlabki tajriba inklyuziv maktablarini tashkil etilishi

Respublika ta'lim markazi UNESCO tashkiloti bilan hamkorlikdagi loyiha rejasiga binoan inklyuziv ta'lim resurs markazi va integratsion ta'lim tizimi joriy qilingan muassasalarga uslubiy va metodik jihatdan yordam beradi, bu ta'lim tizimini takomillashtirish uchun xalqaro xorijiy davlatlar bilan hamkorlik oshadi. Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb qilish respublikamizning ayrim viloyatlarida, jumladan Farg'ona, Andijon, Xorazm, Toshkent viloyatlarida tajriba-sinov jarayoni boshlangan bo'lib, bu ishlarni amalga oshirishda nodavlat jamoalar, xorijiy tashkilotlar tashabbus kursatdi. Xalqaro UNESCO tashkiloti Xalq ta'limi vazirligi bilan hamkorlikda O'zbekiston Respublikasining ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limning tayanch punktlari tashkil etildi. Ular alohida yordamga muxtoj bolalar ta'limi bilan shugullanuvchi "Inklyuziv ta'lim" dasturini amalga oshiruvchi yagona punktlar hisoblanadi. Farg'ona viloyati Quqon shahridagi maxsus extiyojga ega bo'lgan bolalarni ijtimoiy qullab-quvvatlash "Ziyo" markazi umumta'lim maktablariga imkoniyati cheklangan bolalarni jalb etish UNESCO loyihasi asosida inklyuziv ta'lim resurs markazi bilan hamkorlikda 2004-yilda uz faoliyatini boshladi. Sinov-tajriba maydonlari uchun Farg'ona viloyati Quqon va Marg'ilon shahridagi 4, 5-sonli aqli zaif bolalar, 9-sonli zaif ko'ruvchi bolalar maxsus maktab-internatlarida, 64-sonli falaj bolalar maktabgacha ta'lim muassasa majmuasi, 39-sonli nutqida nuqsone bo'lgan bolalar maktabgacha ta'lim muassasasi, 1 va 9-sonli umumta'lim maktablari, Andijon viloyatidagi 5, 31-sonli umumta'lim maktablari tanlandi. Inklyuziv ta'lim borasida tajriba-sinov ishlari 2004 -yil iyun oyida boshlangan. Dastavval ma'lumotlar banki tashkil etildi. Bu ishga ota-onalar, o'qituvchilar va mahalla qo'mitasi a'zolari jalb etildi. Andijon viloyatidagi 31 -sonli umumta'lim maktabining 4-sinf oquvchisi (zaif eshituvchi) 2001-2002 o'quv yillarida resurs pedagog tomonidan

umumta'lim maktabining inklyuziv sinflarida o'qitila boshlagan. Resurs pedagogning aytishicha, sog'lom bolalar bilan o'sish ilk bosqichda qiyin bo'lgan. Differensial va individual yondashish yordamida asta-sekin qiyinchiliklar ortda qolib, bolada bilim, kunikma va malakalar hosil bula boshlagan. Tengdoshlari tomonidan kamsitilmay, ularning mehr-muruvvatiga sazovor bo'lgan. Shahar xalq ta'limi bo'limi psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyasi raisi M. Sattorovanning aytishicha, bolalarni maxsus maktabga joylashtirish tortishuvlarga sabab bo'lgan, ayniqsa, ota-onalar maxsus maktablarga bolalarini berishga qarshilik ko'rsatganlar. Xursand qilgan narsa maxsus ta'limning noan'anaviy shakllari va ta'lim turlarining kengayganligidir. Maxsus ta'lim umumta'lim maktablari bilan qo'shib ketmovda. Imkoniyati cheklangan bolalarni Sen hyech kimdan kam emassan, tengdoshlaring bilan oqishga tenghuququslisan, deb ustirmoqdalar. Oripova Yorqinoy Sobirovna rahbarlik qilayotgan Andijon shahar 5-sonli umumta'lim maktabida **78** ta sinf **bo'lib, 2619** nafar tarbiyalanuvchi tahsil oladi. Shulardan boshlangich sinfda 5 ta tarbiyalanuvchi inklyuziv ta'lim olgan. Marg'ilon shahar 9-sonli umumta'lim maktabida tahsil olayotgan maxsus tarbiyaga muhtojlar aravachasida o'tiradigan harakat-tayanch a'zolari falajlangan bolaning ta'lim-tarbiya olish jarayonini kuzatdik. Inklyuziv ta'limga 4-sinfdan boshlab jalb etilgan. Dastavval o'sish jarayoni bola uchun juda qiyin kechdi, sog'lom tengdoshlaridan maxsus tarbiyaga muhtojligi tufayli ajralib bo'ldi. Ammo so'nggi kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'rtoqlari dustona munosabatda bo'lib tanaffus paytida aravachada yetaklab yurishar, dars paytida esa sinf taxtasi yoniga yetaklab olib chiqishar ekan. Bu kuzatishdan shu narsa ayon bo'ladiki, maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish ularni barcha qatori teng huquqli ijtimoiy jamiyat a'zosi bo'lishini ta'minlaydi. Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish loyihasi Xorazm viloyatida ham izchil tarzda amalga oshirib kelingan. Bu ishda Xorazm viloyatining bir qator hududlarida xalqaro UNICEF, «OPERATION MERCY» nodavlat tashkilotlari va RTM Maxsus ta'lim bo'limi bilan hamkorlikda tuzilgan rejasiga asosan ish olib borilgan. Inklyuziv ta'limning loyihasi Xorazm

viloyati Xiva shahrida 1999-yilda «OPERATION MERCY» xayriya tashkiloti Xalq ta'lim bo'limi va Respublika ta'lim markazi bilan hamkorlik rejasiga binoan Xiva tumanida tayanch-harakat a'zolari falajlangan bolalar uchun 4 ta integrasiya sinfi tashkil etildi. Maktab binolarini ta'mirlash va resurs pedagog bilan va bolalarni maktabga muntazam qatnashlari uchun transport bilan ta'minlashni «OPERATION MERCY» tashkiloti amalga oshirdi «OPERATION MERCY» tashkiloti integrasion ta'limni targ'ib qilishni va ushbu loyiha doirasidagi barcha yangiliklarni Respublika ta'lim markazi Maxsus ta'lim bo'limi bilan hamkorlikda amalga oshirib keldi. Ushbu integrasiya sinflarida ta'lim olgan 1 va 2 sinf bolalari boshqa muddatda dars jarayonida fanlardan berilgan bilimlarni o'zlashtirishda va madaniy tadbirlarda ishtirok etadi. Mahalliy boshqarmalar xodimlari falaj maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ham xech kimdan kam emasligiga iqror bo'lib hayratda solishdi. Quyida misol tariqasida biz xalqaro «OPERATION MERCY» xayriya tashkiloti bilan hamkorlikdagi loyihamiz asosida Xalq ta'limi vazirligining buyrug'iga binoan O'zbekistonda ilk bor 1999-2000- yillar mobaynida Toshkent viloyati Bo'stonliq tumani Oqtosh hududidagi «Aloqachi», «Texnolog» oromgohlari tasarrufida imkoniyati cheklangan, maxsus tarbiyaga muhtoj va sog'lom bolalar uchun ilk bor «Integrasion-sog'lomlashtirish oromgohi» tashkil etib, unda o'tkazilgan tadbirlar to'g'risida fikr yuritmoqchimiz. Oromgohni tashkil etishdan maqsad rivojlanishida turli xil nuqsonli 10 dan 14 yoshgacha bo'lgan bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda jismoniy, ma'naviy, madaniy sohada boshqarishini va korreksion-pedagogik yordam ko'rsatishga oid tadbirlarni amalga oshirishdan iborat edi. Oromgohga respublikamizning 7 ta viloyatidan: Andijon, Farg'ona, Namangan, Kashadaryo, Buxoro, Xorazm va Toshkentdan 17 nafar sog'lom va 16 nafar ko'rish, eshitish, tayanch-harakat a'zolarida nuqsoni bo'lgan, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar dam olishdi. Ularni birlashtirishda MTM xodimlari, chet ellik ko'ngillilar, 32 ta maxsus maktablarning tajribali o'qituvchi va tarbiyachilari va «OPERATION MERCY» tashkiloti

xodimlari ishtirok etishdi. Bolalarni tanlash quyidigi tartibda amalga oshirildi: hududi yasil bo'lgan umumta'lim va maxsus ta'lim uquvchilarini ota-onasining arizasi va tibbiy ko'rikdan o'tganligi haqidagi hujjatlar va XTVning buyrug'i asosida qabul qilindi. Bunday tartibdagi oromgohni tashkil etishdan asosiy maqsad bolalar orasida do'stona munosabatni shakllantirish, ular orasidagi to'siq devorni olib tashlash, ya'ni diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik, doimiy yashash joylarida bir-birlariga ko'maklashishga yordamlashish va birgalikda teng huquqli sharoitda turli tadbirlarda ishtirok etishini ta'minlashdan iborat. Integratsion oromgohda bolalar bilan shug'ullanuvchi 32 nafar pedagog test asosida tanlab olindi. Xorijiy mamlakatning 10 ta davlatidan: Olmoniya, Shvetsiya, Yamayka, Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, Shotlandiya, Hindiston va boshqa davlatlardan bittadan ko'ngilli (volantyor)lar jalb etilib, bolalar bilan turli xil qiziqarli tadbirlarni o'tkazishda o'z hissalarini qo'shib faol ishtirok etishdi. Yana 4 ta ko'ngilli Toshkentda faoliyat ko'rsatayotgan «MERCY PROJECT» xalqaro insonparvarlik tashkilotlari xodimlari bo'lib, «OPERATION MERCY»ning 3 ta xodimi bilan o'ziga xos xalqaro jamiyatni tashkil etishdi. Oromgohdagi bolalarni o'z madaniyatlari meroslaridan bahramand qilishni maqsad qilishgan edi. Masalan, Yamayka va Gollandiyadan kelgan ko'ngillilar bilan uchrashuv oromgohdagi bolalar uchun birinchi marta chet ellik fuqaro bilan bevosita muloqot qilish va madaniyatini o'rganish bo'ldi. Har bir ko'ngilli zimmasida kichik guruhlarga gamhurlik ko'rsatish bo'lib, buning natijasida ular orasida do'stona munosabatlar o'rnatildi. Chet ellik ko'ngillilar mahalliy tilni tushunmaganliklari ularni muloqot qilishning boshqa yo'llarini o'ylab topishga majbur qildi.

Yamaykalik Venaye: «Odamlar nima deyayotganini tushunmaganimdan o'zimni maxsus tarbiyaga muhtojdek sezdim», dedi. Tezda imo-ishora tilini o'rganib oldim va mening bu «maxsus tarbiyaga muhtojligim» bolalar bilan ishlashimga halaqit bermasligiga va hatto bunga shung'ib ketishimdan to'xtata olmasligini bolalar tezda angaab oldilar. Hech bir mustasnosiz hamma chet ellik ko'ngilli

oromgoh hayotidan mamnun bo'lib, maxsus tarbiyaga muhtojlar hayotidan ko'p narsalar urganib olishganini tan olishdi. Ular bolalarning layoqatlariga va hayotga intilishiga, uqituvchilarning bolalarga nisbatan gamxurligi, ochiq ko'ngil va mehribonligiga qoyil qolishdi. «Bu eng ogir ish bulishiga karamasdan eng oliyjanob va garoyib harakat bulib, shu erda o'tkazilgan yozning 10 kuni esda qolarli hodisa bo'ldi», deydi Angliyalik ko'ngilli Keti. Bu kabi xayrli va sahovatli ishlar maktabdan tashqari tashkil etilgan tadbirlar, imkoniyati cheklangan (maxsus tarbiyaga muhtoj) bolalarni barcha katori teng huquq sharoitda turli xil tadbirlarda ishtirok etib jamiyatga tulaqonli moslashib, integratsiyalashib ketishiga yana bir bor ishonch hosil qilindi. Qolaversa, sog'lom va imkoniyati cheklangan tarbiyalanuvchilarning bush vaqtini mazmunli va samarali tashkil etish barcha mutasaddi tashkilotlarning burchidir. Qanchadan-qancha ota-onalar o'z farzandini garchi maxsus tarbiyaga muhtoj bo'lsa ham, nimalarga qodir ekanligini anglashib, hozirgi kunda o'z farzandlarini umumta'lim, ya'ni inklyuziv maktab, maktabgacha ta'lim muassasalarga berish istaklarini bildirishmoqda. Bu tadbirni ta'ushli shuni kursatdiki, O'zbekistonda bu kabi bolalar va yoshlarni nafakat umumta'lim muassasalarida o'z tengdoshlari bilan ta'lim olishi va shuningdek, ularni maktabdan tashqari tadbirlarda ishtirok etishi kelajakda intefasiyani amalga oshirishning samarali yo'lidir. Bu borada xorijlik ko'ngillilar mahalliy pedagoglar bilan hamkorlikda seminar-treninglar o'tkazib, tajriba almashishga muyassar bo'lishdi. Har kungi reja bo'yicha tadbir nomlari belgilandi. Masalan «Bizning shior», «Shijoatli», «Jahonshumul», «Matonatli» va h.k. Bolalar bilan tusish, tikish, san'at, uyin, tasviriy san'at, rass, musisa va ashula tugaraklari tashkil etildi. Sport o'yinlari, yosh ulkashunoslar musobaqalari kabi tadbirlarni o'tkazish bolalar uchun juda qizisarli bo'ldi.

4.2 Inklyuziv maktablarda olib boriluvchi mashg'ulotlar

Buyuk tong uchrashuvlari. Har kun «Buyuk tong uchrashuvi», tarbiyalanuvchilarning qo'shiq aytishi, masxarabozlarni tomosha qilish va hikoyalar tinglash uchun yig'ilishi bilan boshlangan. Bu suhbatlarda asosiy e'tibor bolalarni ma'naviy sog'lomlashtirish maqsadida tinchlik, mehribonlik, kamtarlik, ishonch, sabr-toqat va muhabbat mavzulariga qaratilgan bo'lib, bolalarni shunday ne'matlar bilan yashashga qiziqtirish bo'ldi. Bir nechta qo'shiqni imo-ishora orqali o'rgangan bolalarga mukofot sifatida masxarabozlar har xil kulgili tomoshalar uyushtirib berishdi.

Kasb-hunar mashg'ulotlari. Tajribali mutaxassislar va chet elliklar qo'l ostida bolalar san'at, musiqa va drama mashg'ulotlarida qatnashib har xil materiallardan foydalanishni o'rganib, yangi hunarlarni o'zlashtirib oldilar. Masalan, madrasalarni aniq rasmlarini chizib, toshlarga jimjimador bezaklarni tushirishni o'rgandilar. Turli musiqiy asboblarni chalishni, afrikacha uqo'shiqlarni kuylashni, xorazmcha raqs tushishni va shotlandcha o'yinlarni o'rgandilar. Kasb-hunar mashg'ulotlari davrida bolalar o'qituvchi va chet elliklar rahbarligi tarkibida sog'lom va maxsus tarbiyaga muhtoj bola bo'lgan kichik gurudlarga bo'linishdi. Har bir bolani mashg'ulotga jalb etishga asosiy e'tibor beriladi. Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar gitara tovushlarining tebranishini sezishi va ko'zi ojiz bolalarni loydan har xil narsalar yasayotganini ko'rish quvonchli edi.

Integrasiya mashg'ulotlari Oromgohdagi hayotning e'tiborga loyiq tomonlaridan biri bu erda tashkil etilgan integrasiya mashg'ulotlaridir. Undan ko'zlangan asosiy maqsad o'suvchi va o'qituvchilarni maxsus tarbiyaga muhtojlikning og'ir salbiy tomonlariga e'tiborini jalb qilishdan iborat edi. Buni tajribada kursatish, ya'ni sog'lom bola ko'zini bog'lab berilgan topshirqni bajarishni o'rganishi lozim edi. Yana bolalar maxsus tarbiyaga muhtojlarga bevosita yordam berishni hamda ularning og'irini engil qilishni, ko'zi ojizlarning maxsus hassasi va gapirayotgan odamlarning

lablaridan o'qish misollari orqali o'rganishdi. Ular maxsus tarbiyaga muhtojlarga nisbatan bo'lgan bag'ritoshlik va noqulaylik sezishni to'xtatib, ularga yaqin insonga, hatto dustlari va yordamchilariga aylandilar.

Amaliy mashg'ulotlar quyidagilardan iborat buldi:

1. Jismonan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni tushunish.

2. Jismoniy maxsus tarbiyaga muhtojlikni o'zida ko'rish uchun bolalar qo'l oyoslari bog'langan holda har xil harakatlarni bajardilar. Shundan sung ularda kundalik mashg'ulotlarni, ya'ni yurishni, zinapoyalardan chqishni, stakanga suv qo'yishni, ovqatlanishni, oyoq-qo'llari bog'liq; holda qanday qiyin ekanligini o'zlarida sinab ko'rishdi. Boshqa bolalar esa shunday maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarga yordam berish ularga tayanch bo'lishni o'rganishdi. Eshitishda muammosi bor bolalarni tushunish. Mashg'ulot boshida bolalardan ikki daqiqaga jim utirib atrofimizda qancha ko'p tovush borligini tinglash so'raldi. Shundan so'ng bolalar ikki daqiqa kulochlarini butunlay berkitib olib jimjitlikni tinglashdi. Ularning ko'pchiligi quloqlarini ochib qayta eshita boshlagandan so'ng engil tortganliklarini tan olishdi. Birozdan keyin bolalar imo ishora va belgi orqali gapirayotgan odamlarning lablaridan nima deb turganini anglashni sinab ko'rib, bu juda qiyin narsa ekanini tajriba oqali ko'rishdi. Bu tajriba, oromgohdagi bolalarning ko'pchiligini eshitishda muammosi bo'lgan bolalar bilan muloqot qilishga o'rgatdi. Eshitishda muammosi bo'lgan bolalarni jamiyatdan ajralib qolganligi ularning eng katta muammosi, ammo oromgoh vaqtida eshitishda muammosi bo'lgan bolalar nafaqat boshka eshitishda muammosi bo'lgan bolalar bilan o'ynashdi, balki sog'lom bolalar ularga o'z intilishini kursatgandan keyin qo'shilib ketishdi. Oralarida do'stlik rishtasi paydo bo'lishi o'z natijasini berdi. «Bizning maqsadimiz maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni barcha sog'lom bolalar qatori birgalikda ta'lim olishi, m'naviy komil inson bo'lib o'qishi uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishga erishishdir. Har birimiz mahalliy o'qituvchi, yana birimiz chet ellik ko'ngillilar, murabbiylar eng avval bolalargao'rgatadigan mehr-muruvvat, sabr-toqat, muhabbat,

sadoqat kabi hislatlarning ma'nosini dastlab o'zimiz yaxshi bilishimiz, so'ngra bu ko'nikmalarni bolalar ongiga singdirib borishimiz zarur.

Oromgohda imkoniyati cheklangan bolalar sog'lom tengdoshlaridan kam emasligini va sog'lom bolalar esa ular ham barcha qatori ekanligiga iqror bo'lishdi, birgalashib to'garak ishlarida qatnashi, o'z qo'llari bilan tayyorlagan turli xil buyumlarni chet ellik ko'ngillilar orqali Sudan bolalariga jo'natishga muyassar bo'lishdi. MTM rahbarlari, oromgoh direktori, maxsus tarbiyaga muhtoj bo'lmagan bolalar va milliy axborot vakillari (Toshkent televideniyesi) ishtirokida oromgoh hayotiga tantanali ravishda yakun yasaldi. Sog'lom va imkoniyati cheklangan bolalarni birgalashib sportda, san'atda, maishiy xizmatda bajargan ishlari nafaqat ishtirokchilarni, balki jurnalistlar, matbuot-axborot vositalari vakillarini xayratda soldirdi. Tantanali yakunga kirish qismida bolalarning childirma chalishlari, o'zbek va rus raqslari, yamaykacha qo'shiqlar, she'riyat, masxarabozlar tomoshalari, shotlandcha raqs va boshqa qiziqarli chiqishlar o'rin oldi. Tomoshabinlar eshitishda muammosi bor va ko'zi ko'rmay turib musiqa va raqs ohanglariga mutanosib o'ynayotganlariga hayratlanib chapak chalardilar. Toshkent televideniyesi mamlakat bo'ylab maxsus tarbiyaga muhtojlar muammolari, xususan ularning ijtimoiy hayotga tezroq moslashib ketishlari uchun qilinayotgan sa'y-harakatlarni odamlar e'tiboriga etkazdilar. Bundan tashqari O'zbekfilm mutaxassislari tomonidan tasvirga olingan 20 daqiqali videofilm xorijiy mutaxassislarga xhm taqdim etildi. Ushbu tadbir XTV tomonidan ijobiy baholandi. Bolalar tomonidan berilgan intervyular asosida matbuotda «Birgalikda umumiy uy quramiz» (Мы построим общий дом), «Они ест как и все», «Если нет равнодушия» mavzularida «Ma'rifat», «Учитель Узбекистана» va boshqa gazetalarda maqolalar chop etildi. 2005-yilning may oyida 6-sonli maktabda yozgi integrasiya oromgohi, birinchi sinflar uchun yangi integrasiya-inklyuziv sinf tashkil etildi.

Xivadagi 6-sonli maktabda tashkil etilgan umumta'lim maktabining 4,5,6-sinflari-integrasiya sinflari etib belgilandi. Ikki haftalik seminar davomida ushbu maktabda ta'lim olayotgan jismonan

maxsus tarbiyaga muhtoj 12 nafar bolalar hamda Xiva tumanidagi 121-sonli maxsus ko'zi ojizlar maktabida ta'lim olayotgan 10 nafar ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar, 6-sonli maktabning 4 va 5- sinflarida ta'lim olayotgan sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'imoqdalar. Maktabda dustona munosabat muhitini yaratish maqsadida amaliy seminarlar uyushtirib kelindi. Amaliy seminarlar nafaqat bolalarning, balki maktab xodimlarining ham maxsus tarbiyaga muhtojlarga munosabatlarini ijobiy tomonga o'zgartirdi. Bu masala amaliyotda sinalgan. Yuqorida qayd etilgan tajribalar asosida shu xulosaga kelindiki, imkoniyati cheklangan bolalar bilan sog'lom bolalarni birgalikda integrasiya usulida madaniy xordiq chiqarishi va ular uchun ham sayyohlik va o'lkashunoslik yo'nalishidagi integratsion sog'lomlashtirish oromgohlari tashkil etish lozim. Loyiha rejasiga binoan har bir sinfda maxsus yordamga muhtoj bolaga ko'mak beruvchi maxsus kurslardan o'tgan resurs o'qituvchi va instruktorlar biriktirilgan. Yil davomida «OPERATION MERCY» xalqaro tashkiloti 6,7 va 9-sonli maktablarning 3 ta integrasiya sinflari bilan ishlashni davom ettirdi. Respublika ta'lim markazi, xalqsqro «OPERATION MERCY» tashkiloti bilan hamkorlikda, shuningdek UNESCO Xorazm viloyatidagi «Inklyuziv ta'lim» tayanch muassasalarida 5 ta integrasiya sinflari va 10 ta tayanch-harakat a'zolari shikastlangan bolalar uchun yakka tartibda «inklyuziv ta'lim» tashkil etildi. 2002-2005 yillarga kelib 10 ta umumta'lim maktablarida 50 nafardan ziyod bola inklyuziv sinflarda o'qish uchun jalb qilindi. Ularga resurs pedagog biriktirildi. Xiva shahrida pedagoglar, ot-onalar, meditsina xodimlari ishtirokida seminar-treninglar tashkil etildi. Olib borilgan ishlar natijasida imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga jamoatchilik tashkilotlarining munosabati o'zgardi, ot-onalarning bolalarga e'tibori ortdi, ta'lim olishlari uchun qiziqqa boshladilar. Eng ahamiyatlisi bolalarning sog'lom tennqurlari kabi ta'lim olishiga erishildi. Surxondaryo viloyati Termiz shahidagi «Imkon» markazida 80 dan ortiq rivojlanishida turli nuqsoni bo'lgan bolalar inklyuziv ta'limga jalb etilgan. Xalqaro UNICEF tashkilotining «Inklyuziv ta'lim orsali bolaga do'stona munosabat o'rnatish» loyihasi

asosida A. Avloniy nomidagi XTDMOI maxsus ta'lim kafedrası mudiri U. Fayziyeva boshchiligida RTM Maxsus ta'lim bulimi mutaxssislari bilan hamkorlikda Farg'ona, Xorazm, Andijon viloyatlarida va Koraqalpog'iston Respublikasida bo'lib, imkoniyati cheklangan, ta'limdan chetda qolgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni aniqlash va ularni ta'limga jalb qilish maqsadida oilalar, tashxis markazlari, XTBlarda bo'lib, bolalarni ta'lim tizimiga kiritish masalalari va ular uchun shart-sharoitlar yaratishga oid muammolar ustida to'xtalib o'tildi. Umumta'lim pedagoglari va ota-onalar uchun seminarlar o'tkazildi. (2005-2006 yillar) «Inklyuziv ta'lim orqali bolaga do'stona munosabat o'rnatish» loyihasi asosida quyidagi natijalarga erishildi: 300 dan ortiq umumta'lim maktablari o'qituvchilari o'qitildi; • 80 dan ortiq ota-onalar inklyuziv ta'limning asoslari va maxsus tarbiyaga muhtojlik sabablari xususida ma'lumot va bilimga ega bo'ldilar; 3 ta metodik tavsiya ishlab chiqilib, ulardan biri «Inklyuziv ta'lim asosida bolaga do'stona munosabatni shakllantirish» masalalari xususida; • Seminarda ishtirok etgan 330 ta o'qituvchi va joylardagi tashxis markazlari rahbarlari yordami bilan 558 ta ta'limdan chetda qolgan, ya'ni uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan maxsus extiyojli bolalar ta'lim tizimiga kiritildi. • Mazkur loyiha asosida hozirgi kunda xam ishlar davom ettirilib, ta'limdan chetda qolib ketgan bolalarni aniqlash, nuqson turi va darajasiga qo'yilgan tashxis xulosasiga ko'ra ta'limga jalb qilish ishlari olib borilmoqda. Inklyuziv ta'lim muammolarini hal qilish bo'yicha joylardagi xalq ta'limi bo'limlari, mutasaddi tashkilotlar, jamoa tashkilotlari va ota-onalar hamkorlikda, maxsus extiyojli bolalarni umumta'lim muassasalari tizimiga tulaqonli jalb qilish bir yillik ish emas. Bu ishni bosqichma bosqich amalga oshirishning konsepsiyasini ishlab chisish, uni sharoitga qarab yaqin, o'rta va uzoq muddatlarga belgilash, aniq chora-tadbirlar ko'rishni taqozo etadi. Inklyuziv ta'lim loyihasi bo'yicha joylardagi xalq ta'limi boshqarmalarida psixologo-tibbiy-pedagogik tashxis markazlari va ta'lim muassasalari tomonidan olib borilgan ishlarning monitoringini o'tkazish bo'yicha bir guruh mutaxassislar mart oyining birinchi

yarmida Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyatlarida bo'lib, mavjud ahvol o'rganildi va maxsus tarbiyaga muhtoj farzandlari mavjud bo'lgan oilalarga tashrif buyurildi.

Xorazm viloyati Urganch shahridagi Xonqa tumani beshinchi jamoa Qadir qishlog'ida yashovchi oilada bo'ldik. Bu yosh oilaning onasi erta turmushga chiqqan bo'lib, to'rtta farzandi bor. Bolalarining tug'ilish oraligi bir yildan farq qiladi. Oilaning ikkinchi farzandi bo'lmish tuqqiz yoshli Nilufar ismli qizaloq ikki qo'li yuq holda tug'ilgan. Qizcha 9 yoshga qadar uyda tarbiyalanib, maktabga jalb qilinmagan. UNJCEF loyihasi asosida mutaxassislarining va shu hududning tashxis markazi rahbari I. Iskandarov va 31son maktab rahbarlarining sa'y-harakatlari tufayli Nilufar hozirgi kunda birinchi sinfda uqimoqda. Maktabga qiziqib boradi. O'qishni yaxshi o'zlashtirgan, tirsagidan o'sib chiqqan ikkita barmoqlarga o'xshash a'zo bilan chizgan a'lo darajadagi rasmlarini ko'rib hayratda bo'ldik. Nilufar biz bilan erkin muloqotda bo'lib, savollarga tug'ri javob berdi, bizga chizgan rasmlarini ko'rsatib, o'zi yozgan quyidagi she'rini aytib berdi: **«Ona borki, olam munavvar, Ona borki, hayot yuksalar, Ona borki, aylanar zamin, Ona borki shodon bolalar. Onam borki, dilim quvonchda, Yashayapman orzular bilan...»** Ushbu davlatdan ma'lumki, dar danday imkoniyati cheklangan bolalarni nuqsonini ilk yoshdan o'z vadtida aniqlab mutaxassislarga murojaat qilinsa va maktabga tayyorgarlik ishi o'z vaqtida olib borilsa, albatta ko'zlangan maqsadga erishish mumkin. Yuqorida keltirilgan Nilufar ismli qizaloq misoli buning yorqin dalilidir. Maxsus ta'lim yo'nalishidagi ilmiy maqolalar, amaliy mashg'ulotlar, dars ishlanmalari shubhasiz, inklyuziv ta'limning rivojlanishiga manba bo'lib qoladi. UNESCO, UNICEF. ««MERCY PROJEKT», «OPERATION MERCY» xaldaro tashkilotlari yordamida, ularni joylardagi hokimliklar tomonidan qo'llab-quvvatlanishi natijasida «Inklyuziv ta'lim» yunalishida keng jamoatchilik, pedagogik jamoa, ota-onalar o'rtasida ma'lum tizimda targ'ibot-tashviqot ishlari amalga oshirilib kelingan. Shuningdek imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'limga jalb qilish va integrasiya usulida ta'lim olishi 2001-2002 yillarga kelib yanada

faollashdi. «OPERATION MERCY», «MERCY PROJEKT» nodavlat xalqaro tashkilotlari va O'zbekistonda faoliyat ko'rsatuvchi bir qator milliy nodavlat jamoa tashkilotlarining amalga oshirilgan ishlari dam muhim ahamiyatga molik bo'ldi. Navoiydagi 26-son «Turnacha» nomidagi maktabgacha ta'lim muassasa-maktabda, hamda Toshkent shadridagi №544-MTMda inklyuziv ta'limni joriy qilish maqsadida ularning radbarligidagi N. S. Yusupova va 3. K. Umarova bilan bo'lib o'tgan suhbat va o'rganilgan ish tajribani keltirmoddamiz. 26-boshlang'ich inklyuziv bog'cha-maktabning ta'lim-tarbiya jarayoni ikki yunalishda olib boriladi: Birinchisi matematikani chuqur o'rganish ordali mantiqiy va ijodiy tafakkurni erta rivojlantirish; Ikkinchisi imkoniyati cheklangan bolani jamiyatga ijtimoiy moslashtirish.

4.3 Jamiyatga bolani integratsiya qilishning bosqichlari

1-bosqich. Ijtimoiy moslashuv. Bolaga yangi, unga notanish bo'lgan insonlarga kunikishni, jamiyatda uzini tutish konunsoidalarini bilishi, tevarak atrofdagi hodisa va vokealarni anglashi. elementar malakalar, ya'ni stulchada to'g'ri o'tirish, tuvakdan foydalanish, shaxsiy gigiyena qoidalarini bilishga o'rgatish.

2-bosqich. Ma'lum bir bolaning uning imkoniyatlari darajasida o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga o'rgatish. Bunday ta'lim bolaning individual xususiyatlari va bolaning kasallik darajasiga ko'ra tarbiyachi, pedagog va boshqa mutaxassislarning sabr-toqati, mehr-muxabbati bilan bir necha kun yoki hafta, oyni o'z ichiga oluvchi maxsus tayyorgarlikni talab etadi. Bu bosqich muassasaning asosiy masqadidir. Bu bosqichda davolash kompleksiga jismoniy mashqlar, hovuzda suzish, uqalash va boshqa muolajalar kiradi.

3-bosqich. Imkoniyati cheklangan bolalarni soglom bolalar bilan ommaviy guruhlarda integrasiya qilish. Bolalarni sayr, mashgulotlar davomida va turli tadbirlar jarayonida kuzatish natijasida ushbu muassasada ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilyilganligiga amin bo'ldik. Sog'lom bolalar imkoniyati cheklangan bolalarga kiyinishlarida, oyoq; kiyimlarini kiyishda, yurishda chin dildan o'z xohishlari bilan yordam

berdilar. Sogʻlom va maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar birgalikda kitobdagi rasmlarni tomosha qildilar, chizishni, sanashni oʻrgandilar, tabiiy materiallardan turli xil narsalarni yasashni oʻrgandilar. Bunday jarayonda sogʻlom bolalarda ham oʻzgalarga yaxshilik qilish, mehr-muhabbat, oʻzgalar qaygusiga sherik boʻlish kabi hislatlar tarbiyalanadi. Rivojlanishida nuqsoni boʻlgan bolalar esa oʻz nuqsonlarini unutadilar muloqotga kirishuvchanliklari, atrof-olamiga boʻlgan qiziqishlari oshib boradi, oʻz-oʻziga ishonch hislari shakllanadi.

4-bosqich. Har bir bolaga yakka yondashish. Bu bosqich difektologlarning individual ishlarini oʻz ichiga oladi. Imkoniyati cheklangan bolalarning individual xususiyatlari va imkoniyatlari darajasida sogʻlom bolalar bilan boʻladigan muloqoti mustahkamlanib boradi.

5-bosqich. Bu bosqichning asosiy maqsadi imkoniyati cheklangan bolalarni ommaviy maktablarda oʻqishlariga shart-sharoit yaratish va ularni maktabga tayyorlash. Shu maqsadni amalga oshirish uchun «Turnalar» nomidagi 26-maktabgacha taʼlim muassasasi 2007-yilning mart oyidagi, Navoiy viloyati hokimining qarori bilan boshlangʻich inklyuziv maktab-bogʻchaga aylantirildi. Bogʻcha-maktabda 12 ta guruh va bitta inklyuziv sinf tashkil qilingan. Ulardan ikkitasi erta rivojlantirish guruhari boʻlib, ularda 2 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan 40 nafardan ortiq bolalar tarbiyalanadi. 4ta guruh integrasiyalashtirilgan. Bunday guruhlarda sogʻlom va BSF tashxisi quyilgan 8-10 tadan bolalar tarbiyalanib keladilar. 3 yil oldin Ravshan ismli bola maktabgacha taʼlim muassasasiga qabul qilindi. Onasi bolani aravachada, bolaning yurishiga hech qanday umidsiz olib keldi. Markaziy falajlanishni hozirgacha davosi topilmagan. Bunday tashxis bola va ota-onasi uchun ham hayotiga qoʻyilgan hukmdan tuyulardi. Hozirda Ravshan oʻzgalarning yordamisiz yurishi, hattoki koʻptok tepishi, harakatli oʻyinlar oʻynashi, qoʻlida predmetlarni ushlashi mumkin. Bizning taxminimizcha boladagi jismoniy oʻzgarishlar nuqson belgilarining paydo boʻlishiga, fikrlash va oʻz xatti-harakatlarini analiz-sintez qilish qobiliyatlarining ilk belgilari paydo boʻlishiga olib keldi. Ravshan

muassasamizga kelganidan boshlab u bilan davolovchi jismoniy tarbiya, uqalash, suv muolajalari, nutq apparatini rivojlantiruvchi yuzni uqalash muolajalari bilan defektolog mashg'ulot olib bordi. Ravshan guruhda muntazam qatnashdi. Bu bola uchun oqsil va uglevodlarga boy bo'lgan ovqatlanish ratsioni tuzildi va ushbu muolaja hamma jarayonni tezlashtirdi. Agar oshxonada tuxum yoki tvorog qolmagan bo'lsa, tarbiyachilar zarur bo'lgan mahsulotlarni uylaridan olib keldilar.

Ular mo'jiza bo'lishini kutardilar va bu mo'jiza amalga osha boshladi. Shuni aytish kerakki, Ravshan maktabgacha ta'lim muassasasi xodimlarining sharofati bilan oyoqqa turgan va o'zgalar yordamisiz yurib jismoniy rivojlanishidagi o'zgarishlar tufayli nutqi rivojlangan bolalarning yettinchisi edi. 2005 yil «Oltin balikqcha» guruhiga ensefalopatiya va makrosefaliya tashxisi bilan Nazokat ismli qizchani olib kelishdi. Shifkorlar qizchaning yurishi va gapirishiga umid yuq deb ota-onaning umidini so'ndirgan, shifokorlar qizchaga jismoniy zo'riqishlarni man etgan edilar. Shunga qaramay ota-onasining xohishi bilan qizcha uchun to'laqonli jismoniy mashqlar, rivojlantiruvchi o'yinlar va mashg'ulotlarning rejasi tuzildi. Montessori va Nikitinlarning ishlari asosida qizchaning rivojlanishi uchun maxsus dastur tuzildi. Bir yildan so'ng 4 yoshli Nazokat o'zining birinchi qadamlarini qo'ya boshladi. Bog'langan nutqi rivojlandi. Hozir qizcha 6 yoshda, uning qobiliyatini hisobga olgan holda turli yoshdagi bolalar guruhiga o'tkazildi. Bu guruhda kattalar kichiklarga yordam beradilar, kichiklar esa kattalardan bilmaganlarini o'rganadilar. Tashqi ko'rinishidan o'zgacha bo'lgan qizcha rivojlanishi jihatdan o'z tengdoshlaridan farq qilmaydi. Nazokat katta ishtiyoq bilan o'zbek va rus tilidagi she'rlarni yodladi, turli xil mashqlarni bajardi va maktabga chisishga tayyor ekanligini quvonch bilan aytdi. Suvonov Sardor nutqi umuman rivojlanmagan. U 5 yoshida birinchi so'zlarni ayta boshlagan. Hozirgi kunda Sardor rasmlarning hamma shakllarini tasvirlab, ertaklar mazmunini so'zlab bera oladi. Xakimov Bahodir tayanch-darakat a'zolari buzilgan, nutqning rivojlanmaganligi kuzatilgan. 2007 -yilda maktabgacha ta'lim muassasasi qoshidagi birinchi inklyuziv

sinfga chiqqan. Muzaffarov Asliddin BSF ogir formasi, nutqining rivojlanmagan, lekin mantiqiy fikrlashi tengdoshlaridan farq qilmaydi, shuning uchun uning kompyuter savodxonligini oshirilishi rejaga kiritildi. Baxtiyorova Farangiz tayanch-harakatlarini kompleks korreksiya qilinish natijasida 4 yoshida yura boshladi. Xayrutdinova Farangiz (Daun sindromi) ushbu muassasaga kelganidan keyin bir oy mobaynida 4 yoshida yurib ketdi. Jahonov Javlon 8 yoshida BSF tashxisi bilan muassasaga qabul qilindi. Bola ikki oy ichida moslashuv bosqichini utashdan tashkari ishtiyoq bilan turli xil muolajalarni qabul qildi. Uning xotirasi yaxshi rivojlangan. Nutq nuqsonining OFtip darajasi bo'lsa ham she'rlarni yod olishga harakat qiladi. Musiqa va matematika fanlarini yaxshi ko'radi. Hozirda 12va 13-sonli maktablarda inklyuziv sinflar ochilgan bo'lib, u yerda bizning tarbiyalanuvchilar ta'lim olmoqdalar. Inklyuziv sinflarda 25 ta sog'lom va maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ta'lim oladilar. Inklyuziv ta'lim asosida hamma bolalarga bir xil munosabatda bo'lish lekin ma'lum bir ta'limiy ehtiyojga ega bo'lgan bolalarga sharoitlarni yaratishni ko'zda tutadi. Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi «Ta'lim tugrisida»gi Qonunning «Ta'lim hammaning huquqidir» degan shiorni amalga oshirishni ta'minlab bormoqda. Har bir bolaning jismoniy va aqliy qobiliyatidan qat'iy nazar ta'lim olishini ta'minlab bermoqda. Bunday xulosaga biz o'ziga xos ta'lim sharoitiga ehtiyoj sezayotgan bolalar bilan ishlash jarayonida amin bo'ldik. 1998-yildan boshlab hozirgi kunga qadar muassasaning integrasion va inklyuziv guruhlarida 120 tadan ortiq bola ta'lim-tarbiya olmoqda. 544-maxsus maktabgacha ta'lim muassasasida 2010- yilgacha inklyuziv ta'lim bo'yicha olib borilgan samarali ishlar: Imkoniyati cheklangan bolalarning maktabgacha ta'lim-tarbiyasini yanada takomillashtirish, o'qitishning zamonaviy usul va vositalarini amaliyotga joriy etishga hozirgi kunda dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Umumiy va maxsus maktabgacha ta'lim muassasalari orasidagi tusiqlarni bartaraf etib, inklyuziv ta'limni amaliyotga tatbiq etish va imkoniyati cheklangan bolalarga qulay shart-sharoitlar yaratish bugungi kun talablaridan biridir. Inklyuziv ta'lim bu ta'lim barcha uchun deganidir. 544-MTM da

2006-2010 o'quv yillari davomida inklyuziv ta'limni yo'lga qo'yish bilan bir qatorda, bunday ta'limning maqsadi, vazifalari, tamoyillari va uslublari, ish tajribalari yanada chuqurroq o'rganildi. MTMga ilk bora 2006-2007 o'quv yillarida DSP (bolalar syerebral falaji) va Daun sindromli bolalar o'rta va tayyorlov guruhlariga qabul qilindi: 4-gurux Abdulayeva Dildora (DSP) 8-guruh Askarov Xasantoy (DSP) 11 -guruh; Sa'dullayeva Sevara (Daun sindromi) Bunday bolalar bilan ishlash jarayonining dastlabki oylarida bir qator muammolarga duch keldik.

Nazorat uchun savollar.

- 1. Dastlabki inklyuziv maktablarning tashkil etishi haqida gapiring.*
- 2. Inklyuziv maktablarda olib boriladigan mashg'ulotlarga izoh bering.*
- 3. Inklyuziv maktablarda amaliy mashg'ulotlarning turlarini asoslang.*
- 4. Jamiyatga bolani integratsiya qilishning bosqichlari haqida gapiring.*

V BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI AMALIYOTGA JORIY QILISH UCHUN ZARUR BO'LGAN TASHKILY VA USLUBIY ISHLAR

5.1 Inklyuziv ta'limni amaliyotga joriy qilish

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish, ularning o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, tarbiyalanuvchilarning yoshlari bir xil bo'lsada, lekin ular bir-birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik, shaxs xususiyatlari, qabul qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois maxsus ehtiyojga ega bo'lgan bola ta'lim olayotgan inklyuziv sinflardagi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfda o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiqq rejalashtira olsa, bolalarning maxsus tarbiyaga muhtojligi bilim olishiga qanday ta'sir qilishini bilib, bu qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa hamda maxsus tarbiyaga muhtoj bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina, dars jarayoning muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyati darajasida rivojlanadi, buni atoqli psixolog olim L. S. Vigotskiyning «Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqeonda ham taraqqiyot davom etadi» degan fikri bilan tasdiqlash mumkin. Inklyuziv ta'limga yangicha fikrlarning talqin etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. Maxsus ta'limga muhtoj bolalar hozirgi maktab tizimida ehtiyojlari so'ndirilmayotgan bolalardir. Shu sababdan maktablar barcha bolalarning turli xildagi umumiy maqsadlari, intilishlari, qiziqishlariga javob berishi va ularning bilim olishlarini ta'minlashi lozim. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun umumiy ta'lim tizimiga tarkibiy uzgartirishlar kiritish muhimdir. «Umumta'lim» va «Maxsus ta'lim» o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta'lim umumiy ta'limning bir qismi bo'lishiga qaramasdan,uzining o'uvchilari, qsituvchilari boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil toptan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanilib

kelinmoqda. Barcha tarbiyalanuvchilarning talablariga javob beruvchi «Inklyuziv maktab»da bunday tizimga edtiyoj qolmaydi. Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarishi mumkin, lekin ularning pedagogik amaliyotini to'gridan-to'gri boshqara olmaydi. Shu sababdan samarali bo'lishi uchun islohotlar atroflicha muhokama qilinishi va ta'lim tizimi boshqaruvchilari hamda uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Inklyuziv ta'lim quyidagi shart-sharoitlarda tashkil etilishi mumkin: ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy o'rta ta'lim maktab sinflari (guguhlari)da umumiy va alohida yordam olish, logoped xonalarida korreksion-pedagogik yordam olish, korreksion sinf (gurul,)larda maxsus ta'lim olish shaklida. Inklyuziv ta'lim tizimiga maxsus yordamga muhtoj bolalarni viloyat (shahar, tuman) xalq ta'limi bo'limlari tomonidan tibbiy-psixologo-pedagogik komissiya faoliyatida «Respublika, viloyat, tuman tibbiy-psixologo-pedagogik komissiyalar to'g'risida»gi Nizom asosida qabul qilinadi. Inklyuziv ta'lim muassasasida alohida ehtiyoji bo'lgan bolalar ta'limi belgilangan tartibda o'quv rejalar, korreksion dasturlar asosida maxsus metodlar va vositalarni qo'llagan holda amalga oshiriladi. Inklyuziv ta'lim joriy qilingan maktablarda (muassasalarda) ta'lim jarayonida umumdidaktik tamoyillar bilan bir qatorda quyidagi maxsus tamoyillarga ham amal qilinishi kerak: ta'limning korreksion yonaltirilganligi; nuqsonini aniqlash, ta'lim berishda kompleks (klinikgenetik, neyrofiziologik, psixologo-pedagogik) yondashish; nuqsonli funksiyani erta aniqlab, tibbiy-psixologik jihatdan korreksiyalash; umumiy o'rta ma'lumot berish va kasbga yo'naltirish vositasida ijtimoiy hayotga tayyorlash va moslashtirish; differensial va alohida yondashish; ta'limning uzluksizligini ta'minlash kabilar. Umumta'lim tizimida inklyuziv ta'limni joriy qilishda muassasa xodimlarining ish vazifalarida ham ko'zga ko'rinarli darajada islohatlar amalga oshirilishi kerak.

5.2 Inklyuziv ta'limni tashkil etish shakllari va ta'lim uchun zaruriy shart-sharoitlar

Inklyuziv ta'lim jamoaviy ish bo'lib, javobgarlik butun maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari jamoasi zimmasiga yuklatiladi. Inklyuziv ta'limda metodik yordam turli xil shakllarda bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: sinf o'qituvchisiga maslahat va yordam berish zaruriy o'quv qo'llanmalari va yordamchi materiallar bilan ta'minlash: ota-onalar, ko'ngillilar yoki katta tarbiyalanuvchilar tomonidan zarur bo'lgan yordamlarni ta'minlash; o'quv reja, dars jadvali, baholash mezonlariga moslashtirish va o'zgarishga ko'niktirish masalalarini shakllantirish; o'qituvchilar ko'nikma va malakalarini oshirish uchun sharoit yaratish; faol qullab-quvvatlovchi rahbar va shu kabilarni o'z ichiga olgan ijobiy maktab muhitini tashkil etish va ta'lim jarayonida do'stona munosabatni shakllantirish; bolalarni aniqlash va baholashda ma'muriyatga yordam ko'rsatish; ijtimoiy, psixologik va sogliqni saqlash xizmatlarini muvofiqlashtirish kabi ishlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu ta'lim tizimida bolalarning nuqsonlarini aniqlash ularni muolaja-reabilitasiya qilish, korreksion-pedagogik omillarni amalga oshirish bo'yicha tegishli mutaxassislar (maxsus resurs pedagoglar, psixologlar, tibbiyot xodimlari, ota-onalar va boshqalar) maktab pedagoglariga muntazam ravishda bevosita yordam berishlari kerak. O'ta murakkab nuqsonli bolalar ayrim xollarda maxsus maktablar va maxsus reabilitasiya markazlari yoki maktablar qoshidagi maxsus sinflarda korreksion dasturlar yordamida ta'lim oladilar. Ushbu maktablarda ta'lim ta'minoti albatga bolaning ehtiyojini e'tiborga olgan dolda amalga oshirish ko'zda tutiladi. Muntazam ta'lim jarayoni imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra yakka tartibda korreksion metodlar va moslashtirilgan o'quv reja, dasturlar va boshqa omillardan foydalanib, atrofdagi jamoatchilik bilan birgalikda o'qitishning turli shakllarini tashkil qilish hamda maxsus yordamchi apparatlar, (eshitish apparatlari, linza, lupa, maxsus tarbiyaga muhtojlar aravachalari) turli xil texnik vositalar va maxsus

kurgazmali qurollarni qo'llash asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. O'z navbatida maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim tarbiyalanuvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoat tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va resurs markazlari bo'lib faoliyat ko'rsatishi kerak. Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalarida o'qitish, ya'ni inklyuziv ta'lim uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim: maxsus tarbiyaga muhtojlikni erta tashxis qilish; umumta'lim muassasalari binolarida alohida ehtiyojli bolalar uchun moslashtirilgan barcha shart-sharoitlar (inshootlar)ni yaratish; korreksion yordamni amalga oshirishning markaziy tarmogini kupaytirish; umumta'lim muassasalari va maxsus ta'lim muassasalari o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatish, ya'ni «birodarlashgan» muassasalar faoliyatini yuzaga keltirish; ayrim maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalari sharoitida o'qitishni tashkil etish maqsadida umumta'lim pedagoglari malakasini oshirish, qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazish va ularni maxsus yordamchi vositalar, o'quv-metodik adabiyotlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, shuningdek maktabda turli dasturlar yordamida ta'limni tashkil etish; barcha bolalar uchun ta'lim sharoitini yaratish va ta'lim samaradorligini oshirish. O'z navbatida maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim o'qituvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoa tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va markazlar bo'lib faoliyat ko'rsatishi nazarda tutiladi.

Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan tengligini tushuntirish yo'llari • Pedagoglar o'z sinflari guruhlarida maxsus tarbiyaga muhtoj insonlari teng xususlarini maxsus tarbiyaga muhtoj katta odamning yoki bolani taklif etib va u bolalar bilan maxsus tarbiyaga muhtojlikning ijtimoiy holatlari haqida suhbatlashish natijasida tushuntirib berishlari mumkin. Sinfda maxsus tarbiyaga muhtojlik imkoniyatlarning chegaralanganligi tushuntirib hamda kimlar maxsus tarbiyaga muhtoj hisoblanishini aytib to'g'ri tushuncha bera olish lozim. Kasal bo'lgan yoki qisqa muddatga biror joyini jarohatlagan inson bilan maxsus tarbiyaga muhtoj inson orasidagi

farqni tushuntirib bering. Ko'pgina bolalar kasallik yoki jarohatlanishi tajribasiga egalar. Ular bilan shu haqida va ularning tanalarida yuz bergan o'zgarishlar haqida suhbatlashing. Ulardan bunday vaqtda o'zlarini qanday his qilganliklarini so'rang. Ularga maxsus tarbiyaga muhtojlik bu batamom tuzalib ketmaslik yoki sog'ayish uchun yillar kerak bo'ladigan holatda tana bilan yuz beradigan hodisa ekanligini tushuntiring. Maxsus tarbiyaga muhtojlikning ko'rish, eshitish, ruhiy va boshqa jarayonlarning zaifligi, kamligi kabi oddiy tushuncha ekanligini tarbiyalanuvchilar ongiga singdiring. Maxsus tarbiyaga muhtoj insondan o'z hayoti haqida gapirib berishni iltimos qiling, bu bolalarda katta taassurot qoldiradi. O'z hayotlarida kechirgan qiyinchiliklar, muammolar, boiqlarning munosabatlari, nima sababdan kamitishlarga uchraganligi va xokazolar. Bu tarbiyalanuvchilarga o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishga yordam beradi. Sinflar guruh, kishilar ustidan, uning ko'rinish, gaplashishi, qanday rivojlanganliklari (o'qishda kiynaluvchi bolalar) yoki o'zini qanday tutishiga qarab barcha masalalarni muhokama qilishlari lozim. Hattoki, juda kichik bolalar ham bunday hikoyalarga qiziqadilar, chunki ularda xaqiqat hissi jo'sh urgan bo'ladi. Asablariga tekkanlarida maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar o'zlarini qanday his qilganliklarni aytib berganlarida, ularning himoyalarini quvvatlab turish kerak. Barcha maxsus tarbiyaga muhtojlar sinfda o'zlarini erkin sezishlari va bemalol gaplashishlari kerak. Pedagog so'zga chiqqan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning yoki sinfdagi istalgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolaning erishgan yutuqlarni yoki qobiliyatlarini qayd etib o'tishi mumkin. Shuningdek quyidagilarga ham e'tibor darating. Mardlar mavzusini ko'rib chiqish uchun rasm chizish, o'yin, spektakl, musiqa, ashula, hikoyalardan foydalaning. Butun sinf, guruh bilan birga doskada yoki guruhchalar bilan flipchatlarda ishlayotib, ular maxsus tarbiyaga muhtojlik haqida eshitgan barcha so'zlarini aytishni so'rang. Ushbu so'zlarni bir rangda oq qog'ozga yoki doskaga yozing. Endi sinfdan yoki guruhdan salbiy deb hisoblangan so'zlarni ajratishni surang. Bolalar bilan o'zlarini mana shu so'zlar bilan atashganda qanday his qilishlarini muhokama qiling.

O'zingizda mana shu so'zlarning ayrimlarini kelib chiqishi yozilgan kartochkalar bo'lsin. Maktabdagi atrof-muhit. Maktab atrofida imkoniyati cheklangan tarbiyalanuvchilarning erkin va muammosiz harakatlanishiga ham pedagog eng birinchi galda e'tibor qaratishi talab etiladi. Shuning uchun ham siz aravachada o'tradigan tarbiyalanuvchi bilan maktab atrofini aylanib chiding. Natijalarni muhokama qiling va yozma tarzda maktab rahbariyatiga taqdim eting. Tashqi olam, sinf, guruh bilan sizning mahalliy do'konigiz atrofini barcha hudud va alohida sgmentlarini tasvirlang, xarita bilan sayr diling. Oldin ayrim turlari yoki xizmat qilish binolarini belgilash uchun belgilarini kelishib olinglar. Oziq-ovqat do'konlarini, sartaosh xonalari, banklar, restoran, dorixonalar va boshda ko'rishi va eshitishida nuqsonga ega, aravachada harakatlanuvchi va o'qishda qiynaladigan insonlar uchun to'siq bo'la oladigan narsalarni belgilab borishni taklif eting. Ulardan maxsus tarbiyaga muhtojlarga hurmat ko'rsatish sohalarida foydalanish uchun qo'llanishi mumkin bo'lgan istalgan moslama haqida sinfga qaytgach xarita chizmasiga natijalarni belgilang va munozara uyushtiring. Munozara natijasida guruhlar sinfda quyidagi topshiridlarni ayrimlarini asta-sekinlik bilan bajarishlari mumkin. A). Tashkilot rahbariga uning maxsus tarbiyaga muhtojlarga noqulaylik jihatlari aniqlanganini haqida yozib, tushuntirish ishlarni olib borish; B). Qulaylik barchaga kerakligini va nima uchunligini aks ettirgan plakat yarating yoki chizing; B). Xizmat ko'rsatish sohalarida qulaylik mavjud bo'lmaganida maxsus tarbiyaga muhtojlarda yuz beruvchi muammolarni aks ettiruvchi voqea sahnalashtiring; G). Umumiy majlis uyushtiring va u yerda sinf tarbiyalanuvchilar butun maktabda amalga oshirilgan ishlari haqida ma'lumot bersinlar. Inklyuziv ta'limga jalb etiladigan bolalar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar harakat muvozanati buzilgan:

• **O'z-o'ziga xizmat qila oladigan debillik darajasidagi oligofren bolalar va o'smirlar:**

• Nutqida nuqsoni bo'lgan (muloqoti cheklanmaydigan darajadagi) bolalar:

- Zaif ko'ruvchi bolalar va o'smirlar:
- Zaif eshituvchi va kech (5 yoshdan keyin) kar bo'lgan bolalar:
- Ko'zi ojiz (Brayl yozuvi va o'qishni egallagan) bolalar va o'smirlar:
- Zaif ko'ruvchi ko'rish qobiliyati (04 darajagacha) bo'lgan bolalar:
- Eshitishda muammosi bor (muloqot darajasida nutqi bulgan, o'sish va yozishni egallagan) bolalar va o'smirlar.
- Maxsus tarbiyaga muhtoj kishilar o'zlarining huquqlari va imkoniyatlari uchun faol kurashadilar.

Birodarlashgan maktablar

Birodarlashgan umumta'lim maktablar jarayoniga imkoniyati cheklangan bolalarni integrasiya qilish va o'qitishni amalga oshirishda bolalarni nuqson turi va yoshiga ko'ra sinflarga biriktirish tavsiya etiladi. Masalan: eshitishida muammosi bo'lgan bolalar umumta'lim maktablariga ikki sinf past sinflarga qabul qilinadi, ya'ni eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maktab-internatining 3-sinf tarbiyalanuvchisi umumta'lim maktabining 1-sinfiga qabul qilinadi, ko'zi ojiz bolalar maktab-internatining 2-sinf tarbiyalanuvchisi umumta'lim maktabining 1-sinfiga aqli zaif tarbiyalanuvchilar (yordamchi maktab tarbiyalanuvchilari) 2-3 sinf bolalari 1-sinfga ruhiy rivojlanishi sustlashgan, tayanch-harakat a'zolari va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar maktab va maktab-internatlarining ikkinchi sinf tarbiyalanuvchilari umumta'lim maktabining 1-sinfiga qabul qilinadi. Birodarlashgan maktablarda imkoniyati cheklangan bolalarni o'qitishda o'ziga xosligi shundaki bunda maxsus maktab yoki maktab-internat tarbiyalanuvchilari o'zlari o'qib turgan joyda yashab turib, shu maktabga yaqin bo'lgan umumta'lim maktabiga 2-3 soatga o'z tengdoshlari bilan birgalikda ijtimoiy fanlardan saboq olish uchun boradilar. Shuningdek ular umumta'lim maktablarining sinfdan tashqari turli (bayramlarda, sport musobaqalarida, san'at, musiqa) tadbirlarida ishtirok etadilar. Bunday tadbirlar bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashga, sog'lom tengdoshlari bilan erkin muloqotda bo'lishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun maxsus korreksion fanlar eshitish qobiliyatini rivojlantirish, talaffuzga

o'rgatish, ko'zi ojiz bolalarni ko'rish qobiliyatini rivojlantirish, tevarakatrofni tasavvur qilish, davolovchi gimnastika mashg'ulotlarini, yordamchi maktab tarbiyalanuvchilari bilan mehnat ta'limi, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar logopedik mashg'ulotlardan, ijtimoiy maishiy yo'nalish kabi darslarda o'z maktablarida mutaxassislar tomonidan korreksion-pedagogik yordam oladilar. Umumta'lim jarayoniga integrasiya qilingan tarbiyalanuvchilar tomonidan o'zlashtirishlari qiyin bo'lgan fanlardan, maxsus ta'lim dastur va darsliklaridan foydalanish mumkin. Birodarlashgan maktablarga bolalar savodini chiqargan holda o'qish, yozishni ma'lum darajada so'zlashuv muloqotini egallab bo'lib borishlari kerak. Imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim bolalari bilan o'zaro muloqotda bo'lishi ulardagi ta'limiy bilim olish imkoniyatlarini rivojlantirishga turtki bo'ladi. Maxsus tarbiyaga muhtoj bola bilan sog'lom bola orasida dustona munosabat shakllanadi, kamsitishlar, tafovutlar bardam topib, sog'lom bolada maxsus tarbiyaga muhtoj bolaga nisbatan mehr-oqibat, xayrihohlik kabi tuyg'ular paydo bo'ladi. Bu esa o'z navbatida umumta'lim maktabida ta'lim olayotgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolada o'z sinfdoshlarining fanlar bo'yicha erishgan yutuqutariga havas qilish, o'qish natijasida o'zida ham shunday yutuqlarga intilish, erishish hissi paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday bolalarni umumta'lim maktablarida o'qitish jarayonida mutaxassislar yordamida maxsus yordamchi vositalarni qo'llagan holda kompleks yondashuv olib borilsa, yaxshi natijaga erishiladi. Inklyuziv ta'limni joriy qilish uchun zaruriy chora tadbirlar; Inklyuziv ta'limning huquqiy asoslarini yaratish; Erta tashxisni yo'lga qo'yish, maxsus ehtiyojli bolalarga nisbatan jamiyatda ijobiy munosabat uyg'otish; Inklyuziv ta'lim borasida targ'ibot-tashvisot ishlarini kuchaytirish; Ota-onalar va ham jamiyatning ishtirokini kuchaytirish; O'qitish uchun zarur vosita va asbob uskunalarning mavjudligi; Ta'lim muassasalarini alohida ehtiyojli bolalar imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda moslashtirish; Ta'lim berish uslublarining alodida ehtiyojli bolalarga moslashvchanligi; Kadrlar tayyorlash jarayonida islohotlarni amalga

oshirish. Inklyuziv ta'limni joriy qilish, xalqaro va milliy tajribrlarga asoslangan holda multimediya kutubxonalarini tashkil etish va ularni ommaga targ'ibot qilish. Har bir inklyuziv ta'lim muassasalar tasarrufida inklyuziv ta'limni targ'ibot qilish, o'quv-metodik majmualar, dasturlar bilan ta'minlash va joylardagi mahalliy xalq ta'limi organlari bilan o'zaro aloqa tuzish, axborotlarni yetkazish vazifasini bajaruvchi pedagoglar, ota-onalar ishtirokidagi jamoaviy kengash tuzish. Inklyuziv ta'lim resurs markazining vazifalari bolalardagi nuqsonlarni erta tashxis qilish va erta korreksion-pedagogik yordamlarini amalga oshirish yo'llarini amalga oshirishga uslubiy-tashkiliy yordam berish; -imkoniyati cheklangan bolalarning ota-onalari, inklyuziv ta'lim muassasalari pedagoglari, mutaxassislar, mahalla va jamoa tashkilotlariga alohida ehtiyojli bolalarni tarbiyalash, maktab ta'limiga tayyorlashda amaliy va uslubiy yordam kursatish; ta'limga jalb etilmagan bolalarni ta'limga jalo etishga ko'maklashish; inklyuziv sinf va guruhlarni o'quv-metodik majmualar, individual rivojlantiruvchi dastur.

O'quv-metodik adabiyotlar, texnik vositalar bilan ta'minlashda amaliy yordam berish; joylardagi resurs markazlarga amaliy yordam ko'rsatish; inklyuziv ta'limni joriy qilishning ilmiy-uslubiy, tashkiliy masalalari bo'yicha seminar-trening va konferensiyalar tashkil etish; rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarga kasb-hunar o'rgatish, kasb-hunar kollejlarga joylashtirish va ijtimoiy hayotga integratsiya qilish masalalarida yordam berish; inklyuziv ta'lim masalalari bo'yicha ma'muriy organlarga xatlar bilan murojaat qilib takliflar kiritish. Biz barchamiz maxsus tarbiyaga muhtojlikni tushunishdagi ikki, ya'ni tibbiy va ijtimoiy yondashuvdagi tafovutlarni tushunib yetmasak, barcha bolalar, shu jumladan uta jiddiy nuqsonli bolalarni ham bitta, hamma uchun yagona, oddiy va xayrixox, ta'lim tizimiga jalb silish uchun kurash samarasiz bulib qolaveradi.

5.3 Jamiyatni inklyuziv ta'limga tayyorlash va ijobiy munosabatni uygotish va amalga oshirish

Jamiyatda insonlar orasida maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar haqida bilimlarning yetishmasligi osibatida maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari maxsus tarbiyaga muhtoj bolaning qobiliyatlari, huquqlari va ehtiyojlari muntazam ravishda qadrlanmasa bolalarda o'ziga va qobiliyatlariga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi. Har qanday jamiyatda har bir bola noyob, maxsus ehtiyojli bolalar esa boshqa bolalar singari huquqi, ehtiyoj va intilishlarga ega degan, dalilni idrok etish zarurati mavjuddir. Ushbu bilimlarni chuqurlashtirish bo'yicha ish olib borish bola, oila, jamiyat darajasida hamma uchun muhimdir. Ta'lim muassasasida kompleks tibbiy-pedagogik yordam ko'rsatiladi, ular turli davlat ta'minotida bo'ladi. Defektolog-pedagoglar bolalarning maxsus ehtiyojlarini to'liq qondiradilar, korreksion-rivojlantiruvchi ishlar to'liq amalga oshiriladi, Tarbiyalanuvchilar va tarbiyalanuvchilar maxsus o'quv-metodik qo'llanma va texnik vositalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Sinflarda tarbiyalanuvchilar soni 12-16 nafardan oshmaydi, individual yondashuvni to'liq amalga oshirish imkoni mavjud. Darsdan oldin va keyin tevarak-atrofdagi yo'naltirish, nutqiy muloqotni shakllantirish, o'z-o'ziga xizmat kursatish kabi maxsus kunikmalarning shakllanishi uchun qulay shart-sharoitlar mavjud. O'quvchilar tomonidan o'zlashtirish qiyin bo'lgan o'quv fanlaridan alohida darsliklardan foydalanish mumkin. Inklyuziv ta'lim qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi, kamsitishlarning oldini oladi, imkoniyati cheklangan bolalarning teng huquqliligini ta'minlaydi. Inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat orasida bo'lishiga imkon beradi; inklyuziv ta'lim yanada inklyuzivlikka olib keladi; inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi; imkoniyati cheklangan bolalar sog'lom tengdoshlari orasida tabiiy sharoitda yashash va mehnat qilishga

moslashadilar; ularning ijtimoiy jamiyaga moslashishi samarali kechadi.

Yuqorida keltirib o'tilganlarni hayotga joriy etish uchun o'qituvchilar tarbiyalanuvchilar bilan har kuni ularni qiziqtiruvchi va bezovta qiluvchi istalgan mavzuda gaplashish imkoniyatini topish kerak. Bu insonlarga munosabatni muhokama qilishning boshlanishi bo'lishi mumkin, masalan, agar bola o'z tajribasi haqida gapira olmasa ham qolgan sinf esa uni qo'llab-quvvatlasa, bu bola qarashlarini ifodalashga o'rganishi mumkin. Bunda bolalar o'zlarini xavfsiz sezadilar va o'z fikrlarini tinch holda bayon etadilar. Pedagog diskriminatsiya ildizlarini tarixiy va zamonaviy holda shunday tushuntirishi kerakki, bolalar insonlardagi istalgan fikrlarini tushunish va qabul qilish mumkinligini anglab, insonlar, ayniqsa imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlash osondir. Chunki ular jo'shqin muloqot hislarini qo'llashi va tun bo'yi muloqot qilishi mumkin. Bunday muammolarni ayrim bolalar bilan tanaffuzda muhokama qilishdan ko'ra ochiq muhokamaga olib chiqish va jamoat bilan ko'rib chiqish ko'proq natija beradi. Lekin ayrim holatlarda yakka holdagi muhokama eng yaxshi variant bo'lishi mumkin. Barcha sinf va guruhlarda kimnidir xafa qilishgan bo'lsa, ozgina bo'lsa ham pedagog darsini to'xtatishi va buni muhokama qilishi lozim. Muhokamaning maqsadi ijobiy munosabatni rivojlantirishdir. Darslarda tarbiyalanuvchilar guruhini shunday joylashtirish kerakki, bolalarda alohida holda moslamalardan bir oz foydalanib ishlash imkoniyati ega bo'lsin. Pedagog ma'lum o'quv rejalarida majburiy bo'lgan topshiriqlarga moslashuvchan munosabatda bo'lishi kerak. Sinflar guruhlariga, juftliklarga bo'linishi va individual topshiriqlarni bajarishlari kerak. Guruhlar maxsus tarbiyaga muhtoj va sog'lom tarbiyalanuvchilardan iborat bo'lishi talab etiladi. O'qituvchi har bir bolaning bajargan ishini baholashi va sinf yutuqlarini rivojlanishiga chaqirishi lozim. Yuqoridagilardan tashqari alohida e'tiborni bolalar oyoqlarini uzoq muddatga chalkashtirib o'tirmasliklariga qaratish lozim. Chunki bu noqulay, ularning jismoniy rivojlanishlariga yomon ta'sir etadi va layoqatni pasayishiga olib keladi.

Ayrim bolalarga oyoqlarini chalkashtirib o'tirish umuman mumkin emas. Masalan , bolalar artriti bilan kasallangan bolalarga shuningdek, imkoniyati cheklangan bolalarning qulay o'tirishlari uchun turli yordamchi vositalardan, stullar va boshqalardan foydalanish kerak.

Nazorat uchun savollar.

- 1. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan tengligini tushuntirish yo'llarini asoslang.*
- 2. Inklyuziv ta'limni tashkil etish shakllari va ta'lim uchun zarur shart-sharoitlar haqida gapiring.*
- 3. Inklyuziv ta'limni amaliyotga joriy qilishning mohiyati nimada .*
- 4. Birodarlashgan maktablarda ta'lim tizimi qay darajada rivojlanganini izohlang.*

XULOSA

O'zbekistonda maxsus ta'lim tizimi rivojlangan bo'lib imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar ta'limini davr talabi darajasida samarali takomillashtirishga davlatimiz tomonidan katta e'tibor berilib kelinmoqda va maxsus hamda inklyuziv ta'limni joriy qilish masalalari yuqorida qayd etilgan davlat qonunlari hamda xalqaro huquqlarida qayd etilgan. Respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalar nuqson turiga ko'ra maxsus maktab, maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim olishi tashkil qilinib kelingan. Ushbu ta'lim muassasalarida bolalarni o'qitish uchun qulay sharoitlar yaratilgan va tibbiy, psixologik-pedagogik yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. Kam ta'minlangan oilalar bolalari ta'lim olayotgan mehribonlik uylari, uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ta'lim tizimi va mazmunini takomillashtirish, moddiy bazasini yaxshilash, ularni ta'lim olishi uchun zarur bo'lgan shart sharoitlarni yaratish hamda o'quv qurollari, maxsus yordamchi vositalar, dastur, darsliklar bilan ta'minlanishi birmuncha faollashib, turli chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

Bu ta'lim muassasalarida bolalarni alohida o'qitilishi uzoq yillardan beri davom ettirilib kelinmoqda. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlaridan ajratilib o'qitilishi natijasida ularning ishga joylashishi, boshqa maktabni bitiruvchi tengdoshlariga nisbatan ancha past foizni tashkil etadi. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda maktablarda o'qitish ularni jamiyatga faol integratsiyalashning alternativ bir turidir. Inklyuziv o'qitish masalasi butunjahon hamjamiyatida tan olinishi va xayrixohlik bilan amalga oshirilishi ta'lim siyosatining eng asosiy yo'nalishidir. Keyingi yillarda davlatimiz tomonidan ta'lim olishida qiyinchiligi bo'lgan, ya'ni maxsus ehtiyojli bolalar va o'smirlarni maxsus muassasalarda ta'lim olishi bilan bir qatorda ularni qobiliyat va imkoniyat darajasini e'tiborga olgan holda umumta'lim muassasalarida integrasiya va inklyuziv usulda ta'lim-tarbiya olishiga ham e'tibor

berilmoqda. O'zbekistan Respublikasining davlat qonunlari, me'yoriy hujjatlarida ushbu masala qayd etilgan. Lekin savol tug'iladi har bir sog'lom yoki maxsus tarbiyaga muhtoj shaxs va xar bir O'zbekistan fuqarolari imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda o'qitilishiga tayyormi? Gender ijtimoiy-siyosiy markazi tomonidan har xil toifadagi aholi guruhleri o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalardan maqsad umumta'lim tizimida bolalarning birgalikda o'qitilishiga jamiyatning munosabati va tayyorligi qay darajada ekanligini aniqlashdan iborat edi.

GLOSSARIY

Adaptasiya — organizmning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvi, sezgi organlariga, ta'sir manbalariga adaptasiya natijasida analizatorlar sezgirligining o'zgarishi.

Anomal bolalar - jismoniy va aqliy rivojlanishdan orqada qolgan va maxsus ta'limga muxtoj bolalar.

Analizatorlarning o'zaro aloqalari - sensor sohasi birligi namoyon bo'lishining bir turi.

Brayl sistemasi- ko'zi ojiz bolalar o'qishi va yozishi uchun mo'ljallangan relyef-nuqtali shriftdagi alifbo.

Bilishga qiziqish - faoliyat jarayonida voqelik predmetlari va hodisalariga faol munosabatdan kelib chiqadigan bilimga intilish.

Diktat - bir vaqtning o'zida obyektlardan dasxatni ko'chirishda ongda aks etuvchi boshqa ob'yektlarning ajralib chiqishini ta'minlovchi ruhiy faoliyatning tashkiliy shakli.

Daktil alifbosi - eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun o'qishda va yozishda qo'llaniladigan yordamchi nutq turi.

Defektologiya- sohasi tiflopedagogika, surdopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediyaga bo'linadi.

Jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlar mavjud bola - maxsus tarbiyaga muhtojlikka chiqarishga yetmaydigan jismoniy, aqliy, sezish (his-tuyg'u) va (yoki) ruhiy nuqsonlari mavjud bola.

Zaif ko'ruvchilar uchun kitoblar – ko'rish imkoniyatini beruvchi misol va ramzlar yirik harflar bilan yozilgan kitoblar.

Ijtimoiy adaptasiya - individning yangi ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashuv jarayoni bu jarayon natijasi.

Ijtimoiy maishiy yo'naltirish mashg'ulotlari - hayot faoliyati uchun zarur ijtimoiy malakalarni rivojlaitirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar.

Integrasiyalangan ta'lim - ruhiy-jismoniy nuqsonga ega bo'lgan bolalar ehtiyojlariga ko'ra ta'lim jarayonini amalga oshirish, umumta'lim muassasalariga jalb qilish.

Inklyuziv ta'lim — imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim muassasalarida sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda uyg'unlikda ta'lim olishi.

Inklyuziv ta'lim modeli, texnologiyasi - uzluksiz ta'lim shart-sharoitlarida imkoniyatlari cheklangan bolalarning me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlari bilan o'zaro aloqada bo'lishining variant va shakllari.

Ijtimoiy reabilitasiya - tibbiy tadbirlar majmuasi, ta'lim, tarbiya, kasb tanlash, ishga joylashtirish va boshqalar,

Imkoniyatlari cheklangan bolaning ijtimoiy adaptatsiyasi-jamiyatda qabul qilingan qoida va me'yorlarga nisbatan mushkul hayotiy shart-sharoitdagi bolaning faol moslashuvi hamda hayot faoliyatida mavjud muammolarni bartaraf etish jarayoni.

Kuzi ojizlar uchun kitoblar - Brayl tizimi bo'yicha sezgi orqali qabul qilish uchun bo'rttirma-nuqta harflar bilan yozilgan kitob.

Korreksiya - bolalarda ruhiy va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini pedagogik usullar va tadbirlarning maxsus tizimi yordamida to'liq yoki qisman tuzatish.

Korreksion mashg'ulotlar - ruhiy-jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatish va bartaraf etishga oid mashg'ulotlar.

Ko'nikmalar - o'zlashtirilgan bilimlar va hayotiy tajriba asosida hatti-harakatlarning tez, aniq, ongli bajarilishiga tayyorgarlik.

Labdan o'qish - gapirayotgan shaxsning nutqini ko'z orqali qabul qilish. Bolalarni eshitish qobiliyati funksiyasini ko'rish qobiliyati bilan qoplashni amalga oshirishga o'rgatuvchi o'quv-korreksion fan.

Maxsus metodika - rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini nazarda tutuvchi ta'lim metodikasi.

Maxsus pedagogika - nuqsonli bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish to'g'risidagi fan.

Maxsus ta'lim - ta'lim jarayonida nuqsonli bolalarning ruhiy va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish va to'ldirish. Maxsus maktab tarbiyalanuvchilarida ommaviy maktablarda ta'lim oluvchilardagi kabi bilim, malaka va ko'nikmalarni hamda maxsus bilimlar, malakalar va ko'nikmalarni shakllantirish.

Maxsus ta'lim ehtiyojlari - maxsus tashkil qilingan sharoitlarda bolaning ruhiy-jismoniy holati bilan bog'liq maxsus dasturlar bo'yicha o'qitish zaruriyati.

Meysriling - maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni o'z tengdoshlari bilan turli xil, darsdan tashqari tadbirlarda o'zaro muloqoti.

Murakkab nuqsonlar - bir kishida mavjuq ikki yoki bir necha jismoniy yoki ruhiy kamchiliklar.

Maxsus tarbiyaga muhtojlik - organizmning kasallik yoki jarohat natijasida ma'lum bir kasbda to'liq yoki qisman barqaror funksional buzilishlarga, saviyaning pasayishiga olib keluvchi holati.

Maxsus tarbiyaga muhtoj bola - jismoniy, aqliy, sezgi (his-tuyg'u) va (yoki) ruhiy nuqsonlari tufayli hayot faoliyati cheklangan, ijtimoiy yordam,

muxofazaga muxtoj va qonun tomonidan belgilangan tartibda maxsus tarbiyaga muhtoj deb e'tirof etilgan bola.

Maxsus tarbiyaga muhtoj va imkoniyatlari cheklangan bolalarning ijtimoiy reabilitasi! - bolalar tomonidan yo'qotilgan ijtimoiy aloqalar va funksiyalarni tiklash, hayotini ta'minlash muhitini yaratish, ularga g'amxo'rlikni kuchaytirishga yo'naltirilgan tadbirlar majmuasi.

Rivojlanishdagi nuqson - me'yoriy rivojlanishning buzilishini keltirib chiqaradigan jismoniy va ruhiy kamchilik.

Reabilitasiya - organizmning buzilgan funksiyalari hamda kasallar va maxsus tarbiyaga muhtojlarning ijtimoiy funksiyalari va mehnatga layoqatligini tiklash yoki o'rnini qoplashga qaratilgan tibbiy, pedagogik va ijtimoiy tadbirlar majmuasi.

Sensor tarbiya — sezgi, ko'rish, eshitish, his qilish va boshqa organlarning rivojlanishiga qaratilgan pedagogik usullar jamlanmasi.

Taktil reseptor - teri yuzasiga, ba'zi shilliq pardalarga teginish va bosim o'tkazish reseptori.

Tiflopedagog – ko'r va yomon ko'ruvchi bolalar va o'smirlarning bilish faoliyati va buzilgan (kam rivojlangan) funksiyalaridan kelib chiqqan xolda ularning ta'lim, tarbiya, politexnik va mehnat tayyorgarligini amalga oshiruvchi maxsus oliy ma'lumotli pedagog.

Tiflopsixologiya - maxsus psixologiyaning ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi, ta'lim va tarbiyada uni tuzatishning yo'llari va usullarini o'rganadigan bo'limi.

Tolerantlik — tevarak-atrofdagilarga nisbatan bag'ri keng, do'stona munosabat.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni (2023-yil 23-sentyabr qabul qilingan). - <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz // «Xalq so'zi» gazetasi, 2021 yil 7 noyabr, №238
3. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" 2020-yil 15-oktabr, O'RQ-641-son. <https://lex.uz/ru/docs/5049549>
4. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Maxsus tarbiyaga muhtojlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyani (Nyu-York, 2006-yil 13-dekabr) ratifikatsiya qilish haqida" 2021-yil 7-iyun, O'RQ 695-son. <https://lex.uz/ru/docs/5447430>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860-son. <https://lex.uz/ru/docs/5044745>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-oktabr, PF-5847-son. <https://lex.uz/ru/docs/4545887>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 1-dekabr, PF-5270-son. <https://lex.uz/docs/3436196>
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28-yanvar, PF-60- son. <https://lex.uz/docs/5841077>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida qarori PQ-4312 08.05.2019

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining alohida ta'lim olish ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim- tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risidagi qarori -4860 13.10.2020
11. Махмудходжаева Л.С., Архангельская Е.Г. «Перспективы совершенствования системы инклюзивного образования в республике Узбекистан» https://inlibrary.uz/index.php/industry_4/article/view/3580
12. Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова и др. Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие. – Казань, 2013
13. Буторина, О. Г. Об опыте воспитания и обучения детей с ограниченными возможностями здоровья / О. Г. Буторина // Воспитание школьников, 2010
14. Инклюзивная практика в дошкольном образовании. Современный образовательный стандарт / Т. В. Волосовец, А. М. Казьмин, В. Н. Ярыгин. – М.: Мозаика-Синтез, 2011. – 144 с.
15. D.S.Qaxarova “ Inklyuziv ta'lim texnologiyasi” o'quv va metodik qo'llanma 2014-yil
16. R.Sh. Shomaxmudova „ Maxsus va inklyuziv ta'lim xalqaro va milliy tajribalar”-o'quv uslubiy qo'lanma.Toshkent 2011.
17. “Alohida yordamga muhtoj bolalarni ma'naviy va estetik rivojlantirish” mavzusidagi ilmiy - nazariy konferensiya materiallari. Toshkent-“Uzinkomsentr”-2002 yil.
18. Aminova V.Yu. Integrirovannoye obrazovaniye dlya detey s osobymi nujdami v doskolnyx i shkolnyx uchrejdeniyax massovogo tipa (Metodicheskiye rekomendatsii) MNO RTsO Resursno'y sentr YuNESKO Tashkent 2002
19. “Dakarskiye ramki deystviy”- YuNESKO-2000 yil. Fransiyada chop etilgan. Kislitsina I.K. «Inklyuzivnoye obrazovaniye-obrazovaniye dlya vsex»(osnovnyye ponyatiya i kratkiy obzor mejdunarodnogo opyta) sozdano pri podderjke Yevropeyskogo Soyuz. Tashkent, 2004
20. Ko'rishida muammosi bo'lgan bolalar inklyuziv ta'limi. Tuzuvchi Grigoryants

21. «Inklyuziv ta'lim» muvaqqat Nizomi. 2005 yil.
22. Imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish to'g'risida muvaqqat NIZOM. O`RXTV T.,19 syentyabr, 2005.
23. "Maktablar hamma uchun"- "Bolalarni qutqaring jamg'armasi" -2002 yil.
24. "Maktablarni olqishlab-inklyuziv maktablardagi maxsus tarbiyaga muhtoj tarbiyalanuvchilar"-YuNESKO - 1999 yil.
25. Muminova L.R., Ayupova M.Yu. Logopyediya. T., 1995
26. Yuneskonging 2003 yil O'zbekistonda 2 - 4 oktyabr kunlaridagi «Inklyuziv ta'lim» ga oid seminarii xujjatlari.
27. "Проблемы в кlyucheniya detey so spesalnymi obrazovatelными potrebnostyami v obsheobrazovatelный prosese" Materialы respublikanskogo seminaru Almaty.- Almaty «Raritet» 2002 yil.
28. Pulatova F., Oligfryenopyedagogika .G'ofur G'ulom, 2006
29. Roy Mark Konki "Inklyuziv sinflarda tarbiyalanuvchilar ehtiyojlarini anglash va bu ehtiyojlarni qondirish" Toshkent-YuNESKO-2004yil. O'qituvchilar uchun qo'llanma. Raxmanova V.S Maxsus pyedagogika G'ofur G'ulom nashriyoti, Toshkyent, 2004
30. R.Shomaxmudova, D.R.To'laganova «Inklyuziya detey s osobymi otrebnostyami kak zalog uspehnoy reabilitatsii, adaptatsii i sotsializatsii v obshchestve.» str. 207-210 statya. Xalqaro forum materiallari tuplami: –Sog'lom turmush tarzi - barkamol avlod asosidir|| («Zdorovyy obraz jizni – osnova garmonichnogo razvitogo pokoleniya») 29-30 noyabrya – 2010g.
31. Ta'lim hamma uchun ||- Dakar Deklorasiyasi-2002 yil.
32. Ta'lim hamma uchun milliy dasturini joriy qilish masalalari|| mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent-2005 yil.

MUNDARIJA

SO'Z BOSHI.....	3
I BOB. MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV TA'LIM MAZMUNI.....	6
1.1 Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim.....	6
1.2 Inklyuziv ta'limni psixologik qo'llab-quvvatlash.....	10
II BOB. INKLYUZIV TA'LIMDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI.....	18
2.1 Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishining asosiy omillari.....	18
2.2 Bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish orqali maktabga tayyorlash.....	21
III BOB. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA INNOVATSION INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISH.....	26
3.1 Innovatsion inklyuziv ta'limni mohiyati.....	26
3.2 Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish..	31
IV BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY QILISH BO'YICHA DASTLABKI TAJRIBA VA SINOV ISHLARI.....	35
4.1 Dastlabki tajriba inklyuziv maktablarini tashkil etilishi.....	35
4.2 Inklyuziv maktablarda olib boriluvchi mashg'ulotlar.....	40
4.3 Jamiyatga bolani integratsiya qilishning bosqichlari.....	46
V BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI AMALIYOTGA JORIY QILISH UCHUN ZARUR BO'LGAN TASHKILY VA USLUBIY ISHLAR.....	51
5.1 Inklyuziv ta'limni amaliyotga joriy qilish.....	51
5.2 Inklyuziv ta'limni tashkil etish shakllari va ta'lim uchun zaruriy shart-sharoitlar.....	53
5.3 Jamiyatni inklyuziv ta'limga tayyorlash va ijobiy munosabatni uygotish va amalga oshirish.....	60
Xulosa.....	63
Glossariy.....	65
Adabiyotlar ro'yxati.....	68

RAXIMQULOVA MAXBUBA BAXRONOVNA

**MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV
TA'LIMNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Uslubiy qo'llanma
(Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlari uchun)

“Bilig-ilmiy faoliyat” nashriyoti

Muharrir: Fayzullayeva G.
Texnik muharrir: Xujakulov Sh.
Nashrga tayyorlovchi: Abdullayev F.

№ 098355

ISBN: 978-9910-9531-2-5

“Bilig ilmiy faoliyat” nashriyoti, Joylashgan manzili Samarqand viloyati, Samarqand shahar,
Zavod ko'chasi 9-uy, 10-xona. Faoliyat manzili Samarqand viloyati,
Samarqand shahar, X.Obiddinov ko'chasi 7-uy.
tel.: +998 97-925-97-91

Terishga berildi: 16.03.2024-yil. Bosishga ruxsat etildi: 28.03.2024-yil.
Bichimi 60x84^{1/16}, “Times New Roman” garniturasida.
Bosma tabog'i 4,5. Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 2024/UQ 2
Bahosi kelishilgan narxda. Noshirlik litsenziyasi: № 098355
Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish
milliy markazi bosmaxonasida nashr etildi.

ISBN 978-9910-9531-2-5

9 789910 953125